

Gebiedsgericht preventieplan wolvenschade Noord-Brabant

**“Schapen beschermen
is wolven beschermen...”**

**Een preventieplan van de Adviescommissie
preventie wolvenschade Noord-Brabant
November 2021**

Inhoud

Voorwoord	05
1. Waarom een Wolvencommissie?	07
2. De wolf terug in Brabant	09
3. Beleid en wetgeving	13
3.1 Wat zegt de wet?	13
3.2 Wolvenbeleid	14
3.3 De commissie en haar werkwijze	15
4. Leefgebied De Groote Heide	17
4.1 Beschrijving van het gebied	17
4.2 Het leefgebied van de wolf	18
5. Invloed van de wolf op natuur en landbouw	23
5.1 Ecologie en levenswijze	23
5.2 Wilde prooidieren	24
5.3 Landbouwhuisdieren	25
5.4 Natuurbegrazing	28
6. Invloed van de wolf op natuur en landbouw	29
6.1 Voorkomen is beter dan genezen	29
6.2 Toepassen van preventieve maatregelen	30
6.2.1 Afschrikmiddelen	31
6.2.2 Stroomrasters	32
6.2.3 Kuddewaakhonden	36
6.2.4 Kuddesamenstelling runderen en paarden	37
6.2.5 Ophokken en schaapskooien	38
7. Kosten en vergoedingen	41
7.1 Materiaal en arbeid	41
7.2 Uitgangspunten vergoeding	41
7.3 Budget en toekenning	45
8. Ruimtelijke inpassing	47
9. Zwervende wolven en signalering	49
10. Actieve en passieve monitoring	53
11. Communicatie	55
12. Een toekomst met de wolf	57
Referenties	59

Voorwoord

Op verzoek van het Provinciebestuur van Noord-Brabant heeft een breed samengestelde commissie het voorliggende Wolvenplan opgesteld. Met name gericht op het doen van concrete voorstellen voor de preventie van schade aan landbouwhuisdieren door de wolf.

En dat onder het gezamenlijke motto: "Schapen beschermen is wolven beschermen en vice versa". Ogenschijnlijk zijn de kaders voor het werk van de commissie redelijk simpel: er is een vigerend interprovinciaal wolvenplan dat het beleidsmatige kader biedt waarbinnen de commissie opereert. Maar het woord ogenschijnlijk zegt het al: de werkelijkheid is ingewikkelder. Een drietal ontwikkelingen die de oorzaak daarvan zijn:

- Er is een nieuw interprovinciaal Wolvenplan in voorbereiding dat medio 2022 vastgesteld gaat worden: met voortschrijdend inzicht op een aantal terreinen.
- In de Brabantse commissie is een aantal onderwerpen aan de orde geweest dat het verdient om uitgediept te worden maar waarvan de resultaten nog onvoldoende uitgekristalliseerd zijn om in een preventie-subsidieverordening op te nemen.
- In samenhang met het voorgaande acht de commissie het zinvol dat niet alleen het beleid in het wolvenplan wordt afgestemd tussen de provincies maar ook de preventieve maatregelen.

Toch acht de commissie het zinvol om niet te wachten op nieuw beleid, op nieuwe normen, op afstemming met derden en dergelijke maar prioriteit te geven aan het zo snel mogelijk doen invoeren van een subsidieregeling voor dierhouders. Dat is in ieders belang. Bovendien hebben wij op diverse punten in de adviezen "haakjes" opgenomen gericht op het zo soepel en snel mogelijk wijzigen van de verordening als dat nodig wordt geacht. Uiteraard bent u als lezer nieuwsgierig welke onderwerpen in de commissie besproken zijn die nu niet of nog niet tot voorstellen hebben geleid. Als voorzitter van de commissie noem ik hieronder een aantal van deze onderwerpen genoemd en geef daarbij zo mogelijk ook aan waar en wanneer die aan de orde komen.

- Goede staat van instandhouding en escalatieladder:
Er is binnen de commissie behoefte aan duidelijke juridisch houdbare spelregels hoe het beheer van wolven benaderd moet worden. Wolven kunnen pas beheerd worden als de goede staat van instandhouding is bereikt. Dat kunnen we als Nederland alleen nooit bereiken en daarmee zijn we afhankelijk van de omvang van wolvenpopulaties in andere lidstaten. Daarmee is er een dringende behoefte aan internationaal overleg. In het nieuw op te stellen Interprovinciale Wolvenplan komen deze punten uitgebreid aan de orde, inclusief de juridische aspecten ervan. De escalatieladder die in het landelijk wolvenbeleid is opgenomen roept nog veel vragen op, en moet een helder perspectief bieden aan dierhouders.
- Uitbreiding van de regeling tot andere landbouwhuisdieren dan schapen en geiten:
een duidelijke wens die echter niet gemakkelijk operationeel te maken is. Op landelijk niveau wordt op initiatief van Gelderland gewerkt aan een voorstel.
- Vergoeding van arbeid:
In de regeling worden materiaalkosten vergoed, geen arbeid. Dat is nu al een probleem en in de toekomst zullen dierhouders ook beheerkosten moeten maken. Het honoreren van een deel van deze wensen wordt niet onredelijk geacht maar de verschillen tussen de dierhouders zijn zo groot (met veel hobby-schapenhouders maar ook grote gescheperde kuddes) dat eerst op landelijk niveau naar een zorgvuldige houdbare regeling wordt gezocht. Hierbij speelt ook het voortschrijdende inzicht ten aanzien van de hoogte van de rasters. Er is ingezet op 120 cm rasters maar de verwachting is dat er voor 90 cm meer draagvlak is. Wellicht dat het aanpassen van deze norm voor meer draagvlak kan zorgen.
- Verblijfsgebied / Leefgebied:

In het huidige Interprovinciale wolvenplan wordt een gebied als verblijfsgebied voor de wolf beschouwd wanneer deze zich daar een half jaar gevestigd heeft. Dat wordt door GS vastgesteld waarna er een juridische grondslag is voor het verstrekken van subsidies. Zowel in andere provincies als op nationaal niveau is de vraag aan de orde wat te doen met mogelijke gebieden die niet gevestigde wolven gebruiken bij zwerftochten. Daarnaast is de vraag aan de orde of het wenselijk en ook mogelijk is om buiten het vastgelegde verblijfsgebied een (eventueel beperktere) vergoeding te verstrekken aan eigenaren van landbouwhuisdieren die preventieve maatregelen nemen.

Kortom, werk aan de winkel op allerlei niveaus. En dat is eigenlijk ook heel normaal. Niemand had in Nederland nog kennis van en ervaring met de wolf. We moeten dat ons allemaal eigen maken en dan is het niet vreemd dat we veel nog niet precies weten. Het wordt pas een probleem als we niet meer open staan voor dat leerproces. Ik prijs mij in dat verband gelukkig dat in de commissie in Brabant de discussies soms fel was maar dat er altijd een bereidheid was te luisteren naar elkaar. Daar dank ik iedereen voor.

5.1.2.e

1.

Waarom een wolvencommissie?

In het voorjaar van 2020 bezocht een zwervende wolf de gemeente Heusden in Noord-Brabant. Deze wolf bleef hangen in het gebied en doodde daar in twee weken tijd meerdere onbeschermden schapen. Schapenhouders in dit poldergebied waren niet voorbereid op de komst van een wolf. Dit leidde tot flinke schade en veroorzaakte veel onrust. Discussies en de emoties liepen hoog op tussen voor- en tegenstanders van de wolf. Er was aandacht voor de kwestie vanuit media en politiek. Belangenorganisaties, deskundigen, gemeente en provincie gingen op zoek naar mogelijkheden om het vee beter te beschermen. Met de hulp van vrijwilligers zijn de schapenhouders aan de slag gegaan om wolfwerende rasters te plaatsen. Deze werden in bruikleen gesteld door de provincie. Uiteindelijk deed het de wolf besluiten om het gebied te verlaten.

De situatie in Heusden was aanleiding om een Wolvenplatform op te richten. De centrale vraag was: hoe kunnen we ons beter voorbereiden op de komst van de wolf en schade voorkomen? Daarvoor werd de situatie in Heusden geëvalueerd. Wat ging goed, wat kan beter en hoe kunnen we de samenwerking optimaliseren. En wie is waarvoor verantwoordelijk?

Een half jaar later vestigde een andere wolf zich definitief in zuidoost-Brabant. Dit was aanleiding voor de provincie om het platform te formaliseren naar een adviescommissie. Op 8 december 2020 werd de 'Adviescommissie Preventie Wolvenschade' ingesteld door Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant. De commissie kreeg als opdracht: adviseer de provincie over hoe we ons beter kunnen voorbereiden op de komst van wolven naar Brabant en op welke wijze we daarvoor preventieve maatregelen kunnen inzetten. De provincie zal het advies gebruiken om invulling en uitvoering te geven aan gebiedsgericht wolvenbeleid.

De terugkeer van de wolf is een feit en is het resultaat van decennia Europese natuurbescherming en -ontwikkeling. De komst van de wolf biedt aan de ene kant kansen voor de biodiversiteit en herstel van functionerende en volwaardige ecosystemen. Maar aan de andere kant kan de wolf schade veroorzaken aan landbouwhuisdieren. De commissie acht het een taak van de provinciale overheid om de belangen tussen economie en ecologie in evenwicht te brengen.

De komst van de wolf vraagt om inzet en aanpassingsvermogen van dierhouders maar ook van andere partijen zoals gemeenten, terreineigenaren en -beheerders, gebruikers van natuurgebieden, recreanten. Met name schapenhouders ondervinden schade van de wolf en moeten daarom maatregelen nemen. Maar ook andere sectoren binnen de veehouderijen vrezen schade van de wolf. De opgave om maatregelen te nemen, mogen we niet enkel bij deze sector neerleggen; het is een maatschappelijke opgave. Om tot gedragen oplossingen te komen, moeten we vertrouwen op kennis, ervaringen en middelen, die we met elkaar kunnen inzetten. Oplossingen die zowel de dierhouders als ook de wolf recht doen.

Vanuit verschillende organisaties, achtergronden en standpunten over de wolf, zijn de commissieleden met elkaar in gesprek gegaan. Een brede maatschappelijke vertegenwoordiging van partijen zorgt ervoor dat verschillende belangen aanbod komen. Naast de verschillen komen hierdoor ook gezamenlijke belangen naar boven. Het belangrijkste gezamenlijke belang is dat met het nemen van preventieve maatregelen zowel landbouwhuisdieren als ook de wolf beschermd wordt. Vanuit dit gezamenlijk standpunt is aan dit preventieplan gewerkt.

5.1.2.e

2.

De wolf terug in Brabant

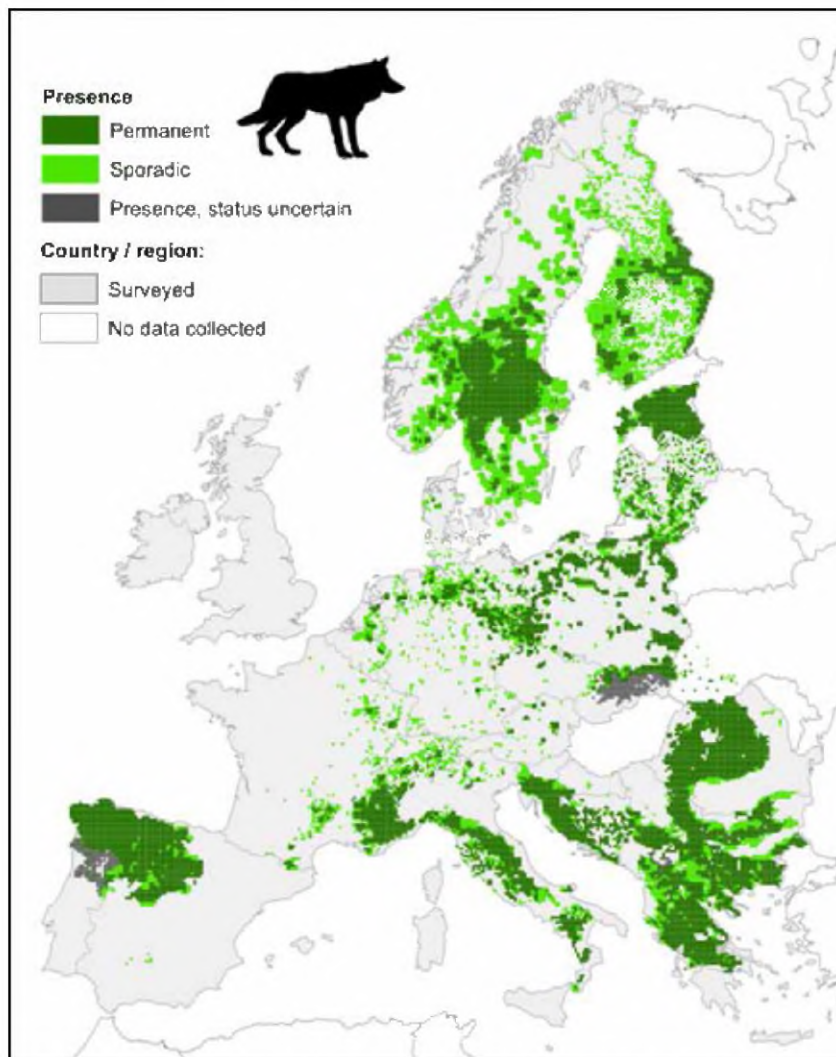
In maart 2015 werd de eerste wolf na meer dan 150 jaar afwezigheid waargenomen in Nederland. Sindsdien is het aantal wolven in Nederland toegenomen. Uit onderzoek blijkt dat minimaal 34 verschillende wolven ons land hebben bezocht (WENR, april 2021). De meeste daarvan hebben Nederland weer verlaten. Een aantal van die wolven heeft zich gevestigd in de provincie Gelderland en één in zuidoost Brabant. Op de Veluwe leeft een roedel, die sinds 2019 nakomelingen krijgt. Van enkele wolven die Nederland hebben bezocht, staat vast dat ze zijn omgekomen als verkeersslachtoffer. Een aantal wolven is verdwenen en om onbekende reden niet meer waargenomen.

De terugkeer van de wolf in Nederland moet men in een Europees perspectief zien. Uit historische gegevens blijkt dat wolven van oorsprong in alle Europese landen voorkwamen, ook in Nederland. Intensieve vervolging en klopjachten zorgden ervoor dat het aantal wolven steeds verder afnam. Deze afname leidde ertoe dat de wolf uiteindelijk geheel verdween uit grote delen van Europa. De omvang van de Europese wolvenpopulatie bereikte zijn dieptepunt in de periode 1950 - 1960. De wolf is echter nooit helemaal verdwenen. Enkele kleine rest-populaties wolven hielden stand in afgelegen gebieden in Oost-Polen, Italië, Baltische staten en Finland.

Internationale afspraken over de bescherming van wilde dieren, zorgden ervoor dat de wolvenpopulaties zich weer konden herstellen. De Conventie van Bern (1979) was de eerste aanzet tot een wettelijke bescherming van de wolf in landen waar deze nog voorkwam. Via de Europese Habitatrichtlijnen (1992) werd de wolf later ook beschermd verklaard in landen waar deze niet meer voorkwam. Herstel van natuurgebieden en landschappen, in combinatie met een toenemend maatschappelijk bewustzijn, hebben bijgedragen aan de terugkeer van de wolf. Deze maatregelen en ontwikkelingen maakten dat de rest-populaties wolven zich konden herstellen. Dit was het begin van een gestage uitbreiding van wolven richting het westen. Nederland is het laatste land van het Europese vasteland, waar de wolf terugkeert.

Op basis van monitoring en genetisch onderzoek is de verspreiding van wolven in Europa bijgehouden. Sinds eind jaren 90 is de wolf via Polen teruggekeerd in Duitsland. Met de uitbreiding richting het westen, bereiken de wolven ook Nederland. Deze wolven behoren tot de Centraal-Europese wolvenpopulatie. Via Nedersaksen komen veel wolven Noordoost Nederland binnen. Maar ook via Nordrhein-Westfalen komen wolven naar Nederland. In mindere mate weten ook wolven vanuit Frankrijk Nederland te bereiken. Deze wolven komen uit het Alpine gebied en behoren tot de Frans-Italiaanse populatie. De wolf die zich in Zuidoost Brabant heeft gevestigd, is een wolf van Franse herkomst. De Frans-Italiaanse wolvenpopulatie en de Centraal-Europese zijn eeuwenlang gescheiden geweest van elkaar. Genetisch beschouwd is het voor de gezondheid van de wolvenpopulaties van belang dat ze elkaar weer treffen. Uitwisseling tussen populaties zorgt voor genetische diversiteit, voorkomt inteelt en gevoeligheid voor ziekten en afwijkingen.

Actueel overzicht van het verspreidingsgebied van de wolf in Europa, Factfinding studie, Jansman H. et. al WENR okt. 2021

Wolven kunnen hun territorium vormen in uiteenlopende landschappen. In Europa bestaat het leefgebied uit een afwisseling tussen natuur- en cultuurgebieden en is gemiddeld 200 km² groot. In de praktijk kan het variëren van 100 tot 400 km². De aanwezigheid van voldoende voedsel en schuilplekken (bosgedeelten) zijn daarbij bepalende factoren. Vanwege het grote aanpassingsvermogen van wolven, is het op voorhand lastig te bepalen, waar zich wel of geen wolven gaan vestigen. Uit modelstudies blijkt dat vooral de grensregio en het Zuidoosten van Brabant geschikte leefgebieden omvatten. Dat betekent niet, dat andere delen van Brabant geen onderdeel van leefgebieden kunnen vormen. Brabant in zijn geheel kan bezocht worden door zwervende wolven.

De verwachting is dat het aantal wolven in Nederland en ook in Brabant verder zal groeien. De wolf is nog te kort in Nederland om aan te geven hoe snel dit zal gaan. De uitbreiding zal echter niet onbeperkt zijn. De groei van het aantal wolven wordt begrensd door de aanwezigheid, draagkracht en kwaliteit van de aanwezige leefgebieden. Ook zorgt onderlinge concurrentie tussen wolven ervoor, dat eenmaal bezette territoria niet door andere wolven gebruikt worden. Waar een wolf of roedel zich gevestigd heeft, worden andere wolven verjaagd. Wolven reguleren daarmee zelf hun populatiedichtheid. Het rapport 'De wolf terug in Nederland, een factfinding study' (Jansman et al., WENR 2021) biedt meer achtergronden over de verspreiding en leefwijzen van wolven in Nederland.

Bevestigde wolven in Nederland, op basis van DNA analyse of zenderonderzoek, Factfinding studie, Jansman H. et al, WENR okt. 2021

**“Ik ben niet tegen
wolven, maar wil
er geen gedoe
mee hebben...”**

Quote van een commissielid

3.

Beleid en wetgeving

3.1 Wat zegt de wet?

Nederland heeft de wettelijke plicht om wolven te beschermen en om te streven naar een gunstige staat van instandhouding op populatieniveau. Deze strikte bescherming van wolven komt voort uit het Verdrag van Bern en is opgenomen in de Europese Habitatrichtlijnen, bijlage II en IV. In de Nederlandse wetgeving zijn deze bepalingen geïmplementeerd in de Wet Natuurbescherming. Sinds 2014 is de wolf in Nederland aangewezen als een beschermde, inheemse diersoort. De uitwerking van de verbodsartikelen in de Wet Natuurbescherming, worden doorvertaald in het Besluit activiteiten leefomgeving (BAL), artikel 11.46 e.v.

De Wet natuurbescherming bepaalt op grond van artikelen 3.5 en 3.6 dat het verboden is om wolven:

- a) opzettelijk te verwonden, te vangen of te doden;
- b) te verstoren, met name tijdens perioden van voortplanting en aanwezigheid van jongen;
- c) vaste rust- en verblijfplaatsen te vernielen en of te beschadigen;

Op grond van artikel 7.8 van de Wet natuurbescherming is het Nederlandse strafrecht van toepassing op ieder die zich schuldig maakt aan overtreding van die regels

Naast de bescherming van wolven dient er ook gestreefd te worden naar een gunstige staat van instandhouding van populaties van wolven. Deze gunstige staat is bereikt wanneer o.a. de populatiegrootte, het aanbod van leefgebied en de genetische diversiteit zodanig op orde is, dat de kans op uitsterven afwezig is. Elke lidstaat is daarbij zelf verantwoordelijk voor het behalen van deze doelstelling. Hierover moet gerapporteerd worden aan de Europese Commissie. Volgens internationale criteria is de gunstige staat bereikt wanneer de wolvenpopulatie bestaat uit minimaal 1000 roedels.

Als lidstaat is Nederland te klein om een zelfstandige wolvenpopulatie in gunstige staat te brengen. De wolven in Nederland maken onderdeel uit van een grensoverschrijdende Centraal-Europese wolvenpopulatie. Voor Nederland is het daarom van belang om samen met andere lidstaten afspraken te maken over verantwoordelijkheden en doelstellingen voor het bereiken van de gunstige staat van instandhouding. Momenteel voldoen zowel de Centraal-Europese populatie (circa 300 roedels) als ook de Alpine populatie niet aan het criteria van de gunstige staat van instandhouding. Echter met de snelle groei van het aantal wolven en de genetische uitwisseling tussen voorheen gescheiden populaties neemt de kans op het bereiken van de gunstige staat van instandhouding toe en het gevaar voor uitsterven af. In dat geval zullen de mogelijkheden om in te grijpen op basis van populatiebeheer voor de lidstaten juridisch gezien toenemen. In Duitsland en Frankrijk zijn met toestemming van bevoegd gezag wolven gedood. Dit betrof echter geen populatiebeheer, maar het ingrijpen in specifieke probleemsituaties. Of deze derogaties passen binnen de opgelegde verbodsartikelen van de Habitatrichtlijnen, wordt momenteel nader onderzocht door de Europese commissie.

Het weren van wolven om vee te beschermen beschouwen we niet als 'verstoren' in de zin van de Wet Natuurbescherming. Het weren mag echter niet leiden tot verwonden of doden van de wolf en het mag geen negatieve invloed uitoefenen op de gunstige staat van de lokale wolvenpopulatie. Met deze interpretatie van de wet, kunnen we gebruik maken van maatregelen om landbouwhuisdieren te beschermen tegen de wolf.

De provincies zijn bevoegd gezag voor de uitvoering van de Wet Natuurbescherming. Onder strikte voorwaarden kan de provincie toestemming geven om af te wijken van de verbodsbepalingen van de Habitatrichtlijnen en Wet Natuurbescherming. Daarvoor moet aan een aantal cumulatieve

voorwaarden worden voldaan, zoals:

- Een ontheffing mag enkel verleend worden op basis van vooraf bepaalde wettelijke belangen.
- Het bereiken van de gunstige staat van instandhouding, mag niet in het geding komen.
- Er moet aangetoond worden dat er geen andere bevredigende oplossingen bestaan.

De wolf wordt ook beschermd door het Verdrag van Washington (CITES). Hierin zijn verbodsartikelen opgenomen over het vervoeren van dode of levende wolven of delen daarvan.

Wanneer er acuut gevaar bestaat voor de openbare veiligheid kan de burgemeester opdracht geven om in te grijpen op grond van de Gemeentewet. Er moet dan sprake zijn van direct en acuut gevaar volgens het 'onmiddellijkheidsbeginsel'. Dit geldt overigens niet alleen voor wolven, maar voor alle dieren die een acuut gevaar vormen.

De Wet Dieren bepaalt in paragraaf 2, artikel 1.6 dat dierhouders zelf wettelijk verantwoordelijk zijn voor het nemen van preventieve maatregelen om gehouden dieren te beschermen tegen roofdieren zoals de wolf.

3.2 Wolvenbeleid

De provincies zijn bevoegd gezag en verantwoordelijk voor het opstellen van beleid voor wolven op provinciaal grondgebied. Daar wordt nu invulling aan gegeven door het verstrekken van financiële tegemoetkomingen voor schade veroorzaakt door wolven. Omdat wolven geen provinciale grenzen kennen en om meer eenduidigheid tussen provincies te bereiken, is er een landelijk wolvenplan opgesteld. Dit plan is begin 2019 door de twaalf provincies bestuurlijk vastgesteld en geeft richting aan beleidsuitvoering van de provinciale taken rondom de wolf. In het plan zijn ook afspraken gemaakt over mogelijke probleemsituaties, hoe die afgewogen worden en welke maatregelen mogelijk zijn. Momenteel wordt het plan geactualiseerd op basis van nieuwe inzichten en ontwikkelingen. De verwachting is dat het herziene plan medio 2022 klaar is. De provincie Noord-Brabant committeert zich aan de huidige afspraken en richtlijnen die gemaakt zijn in het landelijke plan. Dit plan is in opdracht van het Interprovinciaal Overleg opgesteld, waarvan de provincie Noord-Brabant onderdeel uitmaakt. De commissie vindt het noodzakelijk dat provincie Noord-Brabant ook kijkt naar wat nodig is voor Brabant in lijn met nieuwe inzichten, die de basis vormen voor het nieuwe plan. Het is niet wenselijk dat er per provincie veel verschillen ontstaan in maatregelen en subsidieregels.

Voor de uitvoering van het landelijk wolvenplan wordt de uitvoeringsorganisatie BIJ12 ingezet in opdracht van de twaalf provincies. BIJ12 ondersteunt provincies bij de uitvoering van diverse gemeenschappelijke taken op het gebied van faunazaken en vitaal platteland. Voor het landelijke wolvenplan bestaan deze taken o.a. uit inname van schademeldingen, taxatie van schade, en afhandelen van de financiële tegemoetkoming in de schade. Na een melding van schade wordt deze getaxeerd door een opgeleide en onafhankelijke taxateur in opdracht van BIJ12. De taxateur maakt verslag en neemt DNA monsters van het kadaver voor genetische analyse. Bij aangetoonde wolvenschade keert BIJ12 een tegemoetkoming uit voor directe schade, die aantoonbaar veroorzaakt is door de wolf. Het gaat dan om de waarde van het gedode dier, dierenartskosten, aan/afvoer kadaver, abortus (<2 weken), eventueel gederfde melkproductie. Niet vergoed wordt herstel van beschadigde omheining (uren en materiaal), melden en afhandelen schade, controle op verwondingen, werkelijke aanschafwaarde, schade aan derden door losgebroken dieren. De commissie vindt het redelijk dat ook deze vervolg- en nevenschade wordt vergoed. De voorwaarden voor schadevergoeding staan beschreven op de website van BIJ12. (www.BIJ12.nl)

Naast het afhandelen van schade monitort BIJ12 de verspreiding van de wolf in Nederland en is namens de provincies opdrachtgever voor het wolvenmeldpunt. BIJ12 schakelt op haar beurt de Zoogdierverseniging in voor invulling van het meldpunt en de actieve monitoring in wolvenleefgebieden. BIJ12 rapporteert en publiceert per kwartaal de stand van de wolven in het land en de ontwikkelingen per provincie. De monitoringgegevens en ontwikkelingen zijn openbaar in te zien via de website van BIJ12. Dierhouders vinden het belangrijk de data en uitslag van DNA sneller terug gekoppeld wordt dan nu vaak het geval is.

3.3 De commissie en haar werkwijze

In het landelijk wolvenplan is opgenomen om dierhouders voor te bereiden op de komst van de wolf door ze ervaring te laten opdoen met het aanleggen van preventieve maatregelen. Om hier invulling aan te geven, heeft de provincie Noord-Brabant de adviescommissie Wolven gevraagd om een gebiedsgericht schadepreventieplan op te stellen. Dit plan vormt input voor de provincie om wolvenbeleid en daartoe een toegepaste subsidieregeling open te stellen. Dit preventieplan is het gezamenlijke resultaat van de leden van de adviescommissie en bevat concrete adviezen aan de provincie. De commissie wordt voorgezeten door een onafhankelijk voorzitter en ondersteund door een secretaris vanuit de provincie Noord-Brabant. Een overzicht van organisaties die deelnemen aan de adviescommissie is aanwezig op bladzijde 2 van dit rapport, in de bijlagen zijn de commissieleden opgenomen die namens de organisaties deelnemen.

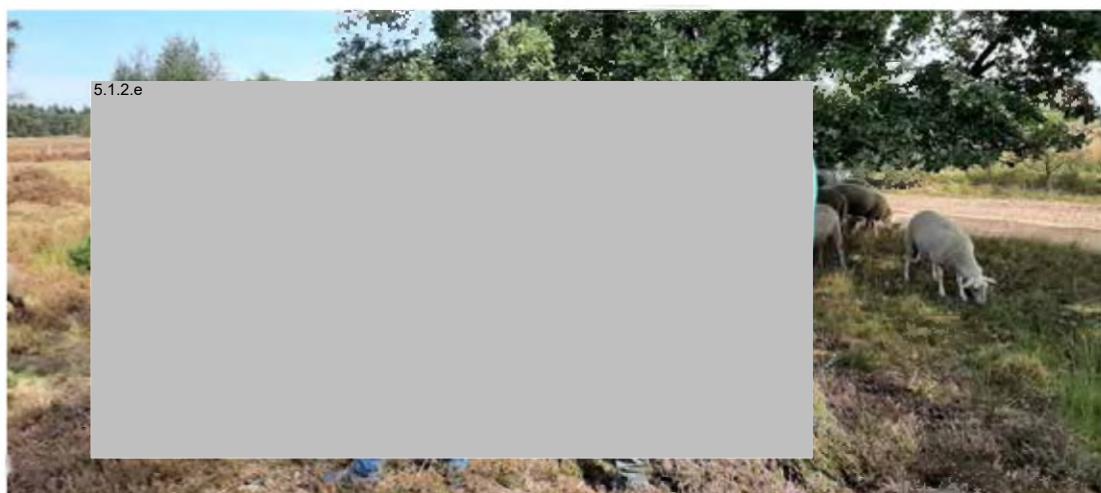
Via de commissie wordt lokale kennis en praktijkervaring ingezet om tot een gedragen preventieplan te komen. De adviescommissie bestaat uit een brede vertegenwoordiging vanuit natuur- en landbouworganisaties, terreinbeherende organisaties, kleinschalige en professionele schapenhouderijen, particuliere grondbezitters, faunabeheerders, provincie en gemeenten, Gedeputeerde Staten heeft de opdracht aan de adviescommissie als volgt geformuleerd:

- a. Het opstellen van een schadepreventieplan en te nemen beschermingsmaatregelen voor gehouden dieren waaronder schapen en geiten, met betrekking tot de gevestigde wolf;
- b. Het adviseren over de financiering van de in het schadepreventieplan opgenomen beschermingsmaatregelen;
- c. Het adviseren over een goede voorbereiding op de komst van een zwervende wolf;
- d. Het adviseren over de wijze waarop overleg en afstemming over de wolf in Noord-Brabant vorm kan worden gegeven, nadat de commissie haar werkzaamheden heeft beëindigd.

De commissie heeft vooraf haar eigen werkwijze vastgesteld. Er zijn vooraf afspraken gemaakt over hoe de commissieleden met elkaar en met vertrouwelijke informatie omgaan. De commissieleden laten zich adviseren vanuit eigen achterban en kennisorganisaties. Een platform van gebiedspartijen levert inhoudelijke onderwerpen en discussiepunten aan.

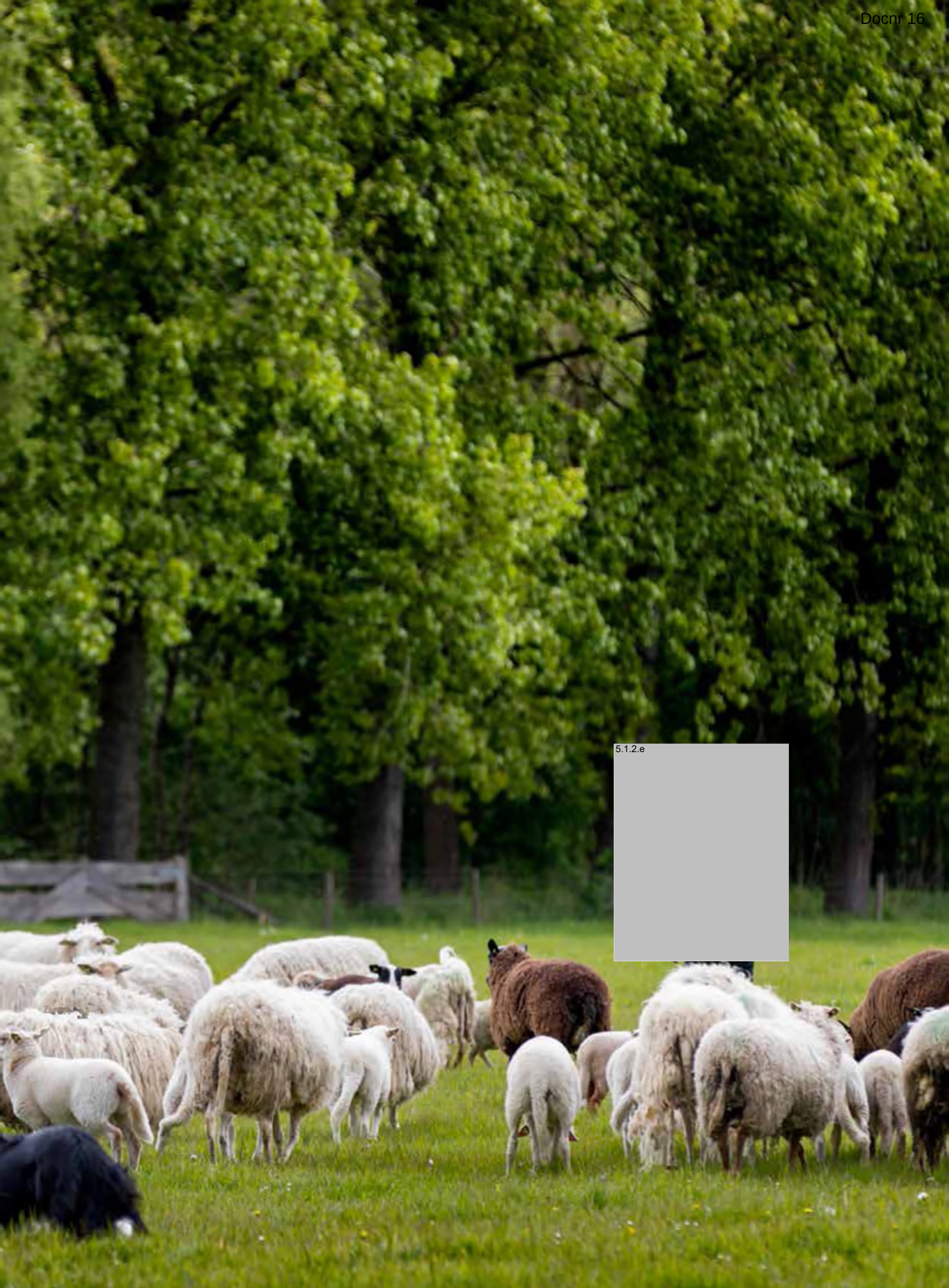
Aanpak van de commissie:

- informatie ophalen en bundelen,
- relevante onderwerpen en discussiepunten vaststellen,
- pilots initiëren om praktijkervaring op te doen,
- advies uitbrengen over begrenzing leefgebied,
- opstellen adviezen en aanbevelingen,
- schrijven van het preventieplan,
- aanbieden van het preventieplan aan GS.

Commissieleden op werkbezoek in Heeze-Leende (Foto: 5.1.2.e)

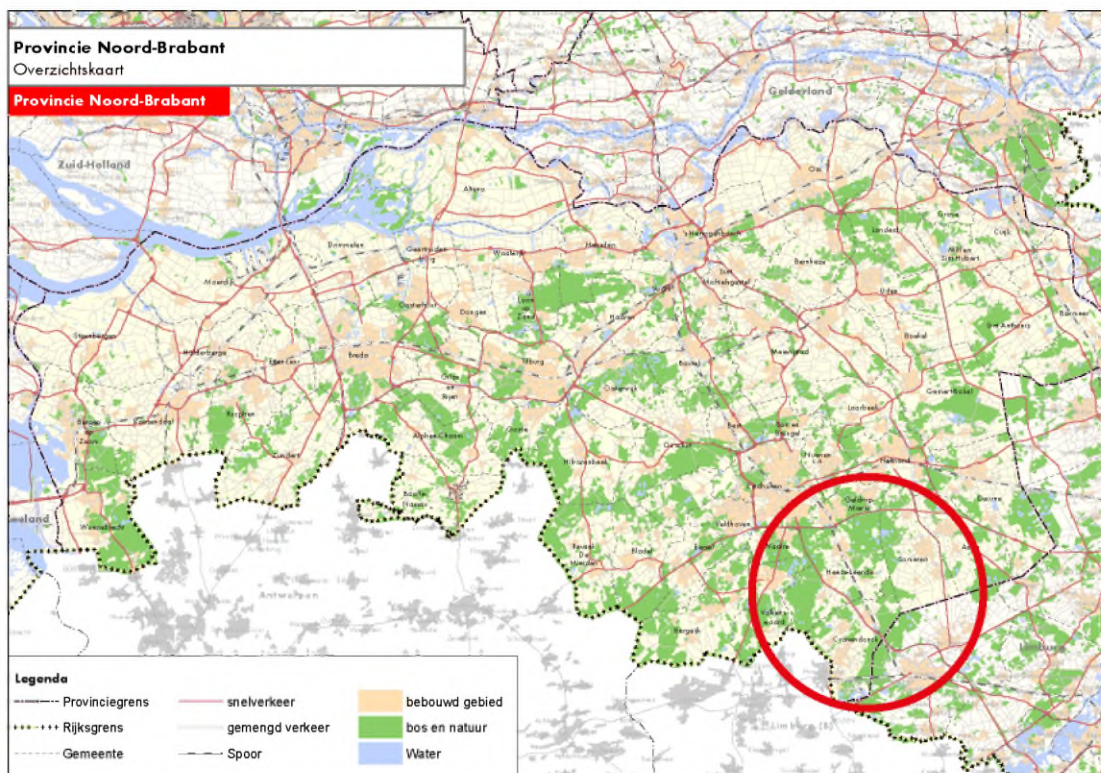
5.1.2.e

4.

Leefgebied De Groote Heide

Wolven die de ouderlijke roedel verlaten, gaan op zoek naar een eigen leefgebied. Als ze dat gevonden hebben, dan zullen ze daar blijven. Is een wolf na zes maanden nog steeds aanwezig in dit gebied, dan noemen we de wolf gevestigd. De wolf die zich gevestigd heeft in Zuidoost Brabant heeft de genetische code GW1625m gekregen. Het is een wolf van Frans-Alpine afkomst die na een lange zwerftocht zijn leefgebied heeft gekozen in Brabant. Dit gebied is grofweg gelegen tussen de steden Eindhoven, Helmond en Weert. Het leefgebied overschrijdt de grens met de provincie Limburg. Het is aannemelijk dat GW1625m zo nu en dan ook de grens met België oversteekt. Het leefgebied dat de wolf heeft uitgekozen, bestaat uit grote natuurgebieden, landbouwgronden, industrie- en woonkernen. Het wordt doorsneden door (snel)wegen, waterlopen en spoorlijnen. De gebiedspartners hebben besloten om het leefgebied van de wolf aan te duiden met de naam 'De Groote Heide'.

Gebied 'De Groote Heide' in Zuidoost Brabant waar de wolf GW1625m leeft

4.1 Beschrijving van het gebied

De naam 'De Groote Heide' verwijst naar de tijd, toen er in Zuidoost Brabant nog uitgestrekte en aaneengesloten heidevelden voorkwamen. Het gebied, gelegen tussen De Kempen en de Peel, kenmerkt zich door een zwak golvend dekzandlandschap, doorsneden door beekdalen. Op de randen van deze beekdalen hebben zich van oudsher dorpen en akkercomplexen ontwikkeld. Op de hogere en voedselarme delen vinden we heidevelden met vennen, omvangrijke bossen en stuifzanden. Op plekken waar regenwater stagneerde door leemlagen in de bodem, zijn hoogvenen ontstaan. In het

cultuurlandschap vindt men (restanten van) historische landschapselementen zoals bolle akkers, beemden, hakhoutbosjes en houtwallen. Kenmerkend voor het gebied zijn de landgoederen met landhuizen, vloeiveiden, visvijvers, watermolens en grafheuvels.

De uitgestrekte heidevelden en bolle akkers zijn in de vroege middeleeuwen ontstaan door het eeuwenlang toepassen van een 'potstal-cultuur'. Hierbij graasden schaapskuddes en rundvee op de voedselarme heide. De mest werd samen met heideplaggen, verzameld in de zogenaamde 'potstallen' om er vervolgens de akkers mee te bemesten. Dierlijke mest was toen een zeer belangrijke grondstof voor de landbouw. Dit circulaire landbouwsysteem, waarbij uitgestrekte heidevelden en bolle akkers in stand werden gehouden, heeft het huidige landschap mede vormgegeven.

Met de potstal-cultuur waren er vroeger veel schaapskooien aanwezig op de zandgronden van Brabant. Naast het verzamelen van mest hadden de schaapskooien een functie om de schapen te verzorgen en beschutting te bieden tegen roofdieren zoals wolven. Met de opkomst van de moderne landbouw zijn veel schaapskooien overbodig geworden en verdwenen uit het heidelandschap. Op sommige locaties in Zuidoost Brabant zijn nog authentieke schaapskooien in gebruik. Vaak in ere hersteld en met een recreatieve-toeristische functie.

De modernisering van de moderne landbouw en de uitvinding van de kunstmest maakten een einde aan de potstal-cultuur en de noodzaak van heidebegrazing. In de negentiende en begin twintigste eeuw werden grote delen van de heidevelden omgevormd naar intensieve landbouwgronden en productiebossen. Natuurlijke vennen werden drooggelegd en hoogveen-moerassen ontwaterd. Door de snelle bevolkingsgroei breidden de steden en dorpen zich uit en er verschenen bedrijven- en industrieterreinen. De aanleg van kanalen, spoorwegen en (snel)wegen, moest het gebied beter ontsluiten voor economische ontwikkelingen. Deze ontwikkelingen hebben veel invloed gehad op het landschap en de natuurwaarden in het gebied De Groote Heide.

In dit gebied zijn er veel natuur- en landschapswaarden gespaard gebleven. Verschillende organisaties werken aan het behoud en herstel van de oorspronkelijke en cultuurhistorische natuur. Een groot deel van het gebied is inmiddels aangewezen als beschermd Natura 2000-gebied. Het beleid en beheer is er hierop gericht om bijzondere soorten flora en fauna te behouden, te versterken en uit te breiden. Het gebied omvat enkele grote natuurgebieden zoals de Strabrechtse Heide, Valkenhorst en het Leenderbos. Op de provinciegrens liggen het Weerterbos en Nationaal Park De Groote Peel. Over de A2 en N396 zijn ecoducten aangelegd, die de natuurgebieden aan weerszijde van de snelweg verbinden. De natuurgebieden, samen met het cultuurhistorisch landschap, maken De Groote Heide een belangrijk onderdeel van het regionale Natuur Netwerk Brabant en Limburg. Het gebied heeft een uitgebreid netwerk van wandel-, fiets- en ruiterspaden. Vanwege de gevarieerdheid en uitgestrektheid en bijzondere natuur is het gebied erg in trek bij recreanten.

4.2. Het leefgebied van de wolf

Een wolf kiest zelf een geschikt leefgebied om zich te vestigen. De wolf markeert zijn territorium en blijft daar in afwachting van een partner. Volgens landelijke afspraken noemen we een wolf 'gevestigd' wanneer deze na 6 maanden nog steeds aanwezig is in het leefgebied.

Met de vestiging van een wolf ontstaat er een voorzienbaar risico op schade aan landbouwhuisdieren. De provincie is verantwoordelijk om het leefgebied vast te stellen en gebiedsgericht beleid op te stellen. De wolf GW1625m heeft zich sinds september 2020 definitief gevestigd in het gebied De Groote Heide. De commissie adviseert de provincie over het aanwijzen van het leefgebied en de ruimtelijke kaders om een subsidieregeling open te stellen voor preventieve maatregelen. Dierhouders met dieren binnen het vastgestelde leefgebied, kunnen straks in aanmerking komen voor een subsidie. Buiten het leefgebied stelt de provincie Noord-Brabant geen subsidieregeling open maar ondersteunt dierhouders door o.a. stroomrasters beschikbaar te stellen wanneer er onverwachts een zwervende wolf opduikt. De commissie is van mening dat er altijd en overal in Brabant een wolf kan opduiken. En vanuit de verwachting dat er meer wolven naar Brabant zullen komen, vindt de commissie het zinvol om heel Brabant aan te wijzen als wolvenleefgebied.

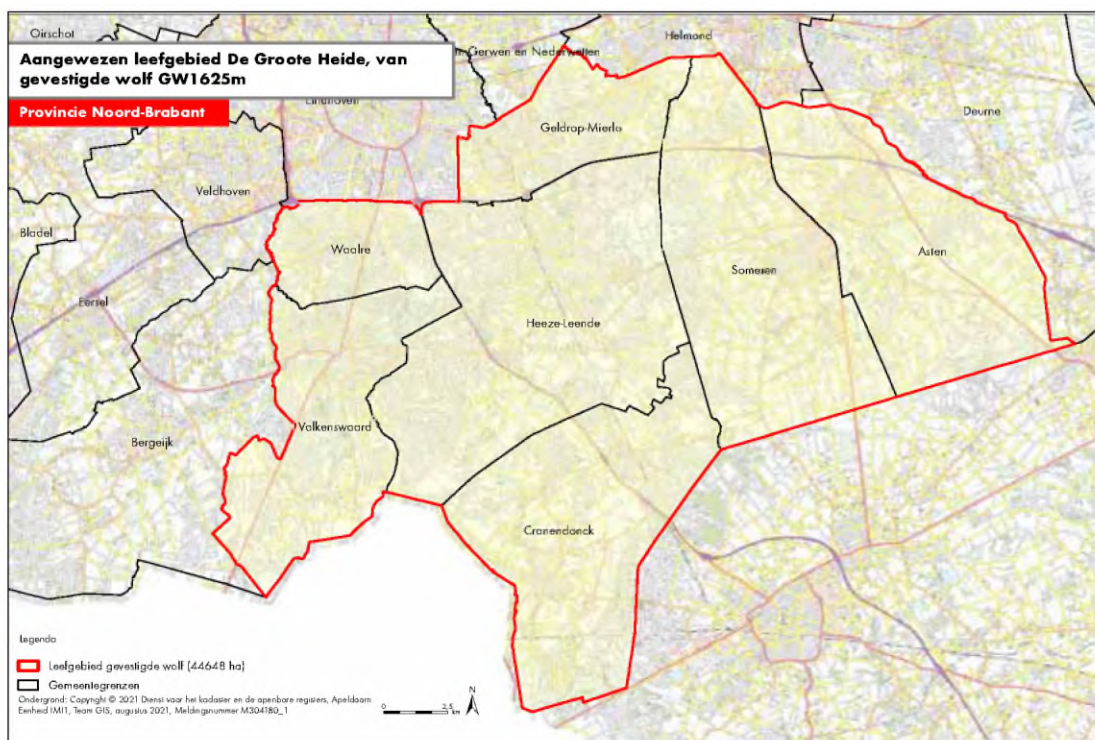

Het leefgebied van de wolf GW1625m overschrijdt de provinciale grens tussen Brabant en Limburg. Zowel aan de Brabantse zijde als aan de Limburgse zijde vindt schade plaats aan landbouwhuisdieren door de wolf. Limburg heeft eerder preventieve maatregelen vergoed en pilotprojecten opgestart met kuddewaakhonden. Brabant heeft, in afwachting van het advies van de commissie, tijdelijk noodnetten beschikbaar gesteld in het gebied. Dit preventieplan richt zich enkel op de Brabantse zijde van het leefgebied. De commissie acht het van belang dat er beleidsmatige afstemming plaatsvindt over de grensoverschrijdende wolf in het gebied tussen Brabant en Limburg. Dierhouders in het grensgebied van beide provincies, hebben behoefte aan eenduidig beleid. We willen voorkomen dat er te grote verschillen voorkomen aan weerszijde van de provinciale grens ten aanzien van regels en vergoedingen voor preventieve maatregelen. De commissie beveelt de provincie Noord-Brabant aan om provincie Limburg te informeren over het aangewezen leefgebied en beleid en te verzoeken om daarbij aan te sluiten. Tussen de gebiedspartijen uit beide provincies en ambtelijk bestaat er goede afstemming en waar mogelijk wordt er ook grensoverschrijdend gehandeld. Ook de monitoring van de wolf en schade-afhandeling vindt op eenduidige wijze plaats in beide provincies. Naast provinciale afstemming is ook internationale afstemming met België van belang. Wolven van de roedel in België bevinden zich vlak over de grens en bezoeken mogelijk ook Nederland. Hierover is internationale afstemming over de aaneensluiting van verschillende leefgebieden in het grensoverschrijdende gebied nodig zodat er geen hiaten ontstaan in gebieden en beleid.

Het advies voor de ruimtelijke begrenzing van het leefgebied, is tot stand gekomen in overleg met het platform van gebiedspartners, de commissie en de provincie zelf. Het uitgangspunt daarbij zijn

alle bekende en gevalideerde waarnemingen van de wolf GW1625m die aangetroffen zijn in het gebied. Vervolgens is op basis van deze data bepaald welke gemeenten het betreft. Alle gemeenten waarbinnen de gevestigde wolf GW1625m een of meerdere keren met zekerheid is waargenomen, zijn meegenomen in de begrenzing. Hierbij zijn de bestuurlijke grenzen aangehouden, waarvan de grens aan de zuidzijde samenvalt met de rijksgrens van België en aan de zuidoostelijke zijde met de provinciegrens van Limburg.

Het aangewezen leefgebied omvat de gemeenten: Valkenswaard, Heeze-Leende, Waalre, Geldrop-Mierlo, Someren, Asten en Cranendonck en heeft een omvang van 450 km². Het is zaak dat deze zeven gemeenten door de provincie vooraf geïnformeerd worden over de aanwezigheid van de wolf en de vaststelling van het leefgebied. De begrenzing van het leefgebied geeft duidelijkheid over wie er wel en niet in aanmerking komen voor een vergoeding voor preventieve maatregelen en heeft daarmee rechtsgevolgen. Met deze methode van begrenzen op basis van bestuurlijke grenzen willen we voorkomen dat vaste rust- en verblijfplaatsen te herleiden zijn. Bewuste en onbewuste verstoring van de wolf in een rustgebied moet zoveel mogelijk voorkomen worden. De begrenzing op basis van gemeentegrenzen overlapt in ruime mate het territorium van de gevestigde wolf. De kans op schade buiten deze begrenzing schatten we voorsnag laag in. Indien er buiten deze begrenzing toch nieuwe waarnemingen of schadegevallen van GW1625m worden vastgesteld, wordt de begrenzing hierop redelijkerwijs aangepast. De voorwaarden op basis waarvan het leefgebied wordt aangepast zijn dezelfde als waarmee het huidige leefgebied is aangewezen. Monitoring blijft daarom nodig om een actueel beeld te behouden van het leefgebied van de wolf. Als nieuwe monitoring-gegevens daartoe aanleiding geven, vindt de commissie het belangrijk dat de provincie de begrenzing van het leefgebied snel en flexibel aanpast.

Kaart met weergave van het aangewezen leefgebied op basis van 7 gemeenten

Advies 1

De commissie adviseert om de begrenzing van het leefgebied De Groote Heide bestuurlijk vast te stellen. De begrenzing omvat zeven gemeenten en geeft het gebied aan waar dierhouders straks aanspraak kunnen maken op een financiële tegemoetkoming voor preventieve maatregelen. Daarbij in acht te nemen dat nieuwe waarnemingen van GW1625m buiten de begrenzing van het leefgebied, aanleiding kunnen vormen om de begrenzing snel en flexibel aan te passen.

Advies 2

De commissie adviseert om provincie Limburg te informeren over het voorgestelde leefgebied en wolvenbeleid en Limburg ook te verzoeken om beleidsmatig hierbij aan te sluiten. Ook de betreffende zeven gemeenten dienen geïnformeerd te worden over de aanwezigheid van de wolf en eventuele rechtsgevolgen daarvan.

**“Met twee-draadjjes
houd je schapen
binnen, maar een
wolf niet buiten...”**

Quote van een commissielid

5.

Invloed van de wolf op natuur en landbouw

De terugkeer van de wolf in het gebied De Groote Heide brengt positieve en negatieve invloeden met zich mee. Om deze in te schatten, moeten we eerst begrijpen hoe de ecologie en levenswijze van de wolf in elkaar steekt. We moeten eerst doorgronden hoe de wolf leeft, jaagt en gebruik maakt van zijn leefgebied. Daarna kunnen we pas gerichte en effectieve maatregelen voorstellen om goed met de wolf om te gaan.

5.1 Ecologie en levenswijze

Wolven zijn sociale dieren en leven bij voorkeur in roedels. Een roedel bestaat uit twee ouders en hun nakomelingen. Het territorium wordt gemarkeerd en fel verdedigd tegen wolven van andere roedels. Jonge wolven verlaten na 1-2 jaar de ouderlijke roedel en gaan dan op zoek naar een eigen leefgebied. Het komt voor dat een jonge wolf tijdelijk weer terugkeert naar de ouderlijke roedel. Jonge wolven, op zoek naar een nieuw leefgebied, noemen we zwervende wolven. Wanneer ze een geschikt leefgebied gevonden hebben, zullen ze zich daar vestigen. Vaak lijkt dit gebied landschappelijk op het gebied waar ze zelf geboren en opgegroeid zijn. Daarna is het wachten op een potentiële partner, om samen een nieuwe roedel te beginnen.

Jonge wolven op zwerftocht kunnen enorme afstanden afleggen en daarbij verschillende landen doorkruisen. Ze trekken zich weinig aan van door de mens bepaalde gebiedsgrenzen en -functies. Snelwegen, spoorlijnen, kanalen en rivieren passeren ze met gemak. Wolven gaan het contact met mensen het liefst uit de weg. Het is voor wolven echter niet mogelijk om ook de menselijke leefomgeving geheel te mijden. Het is een misverstand dat wolven enkel in afgelegen wildernisgebieden leven. Het leefgebied bestaat vaak uit een afwisseling van natuur- en cultuurgebieden.

Het lerend vermogen van wolven is groot. Een gevestigde wolf kent zijn territorium en weet waar voedsel te vinden is, waar schuil- en rustplekken aanwezig zijn, of waar gevaar heerst. De exacte grootte van een leefgebied hangt af van verschillende factoren, waarbij de belangrijkste factor het aanbod van voedsel is. Als er veel voedsel per km² aanwezig is, volstaat een kleiner leefgebied. Bij weinig voedselaanbod wordt het leefgebied navenant groter om voldoende prooien te kunnen bemachtigen. Met dit uitgangspunt kunnen we ervan uitgaan dat het leefgebied De Groote Heide voor de wolf voldoende voedsel biedt, anders zou de wolf er zich niet vestigen. Er zijn op dit moment geen aanwijzingen dat er een tweede wolf of een roedel in het gebied De Groote Heide aanwezig is. Maar we moeten daar wel alert op blijven. Op relatief korte afstand van de Brabantse grens in België is een roedel wolven aanwezig. De oudere welpen van de roedel zijn inmiddels geslachtsrijp en zullen binnenkort de roedel verlaten. De mannelijk wolf GW1625m met een eigen leefgebied is een potentiële partner voor de jonge vrouwelijke wolven van de Belgische roedel.

Wolven zijn gespecialiseerd in het jagen op hoefdieren. Ze zijn daarbij opportunistisch en efficiënt in hun energiegebruik. Ze kiezen bij voorkeur relatief eenvoudig te bemachtigen prooien. In een natuurlijke situatie observeert de wolf een kudde hoefdieren en kiest één zwak dier uit. Meestal een jong, oud, ziek of gewond dier. Terwijl de andere dieren van de kudde wegluchten, wordt op dit uitgekozen dier de aanval ingezet. Jagen op hoefdieren is niet zonder risico's en vraagt om techniek en ervaring.

Jonge wolven leren het jagen van hun ouders. Als de oudere wolven gespecialiseerd zijn in het jagen op reeën, nemen jonge wolven deze technieken over. Ze zullen dan later ook voornamelijk

op reeën jagen. De sociale structuur van een roedel wolven is belangrijk voor het leerproces van de jonge wolven. Als een oudere wolf sterft, om wat voor redenen dan ook, ontstaat er een situatie waarbij jonge (wees-) wolven een deel van hun opvoeding missen. Bij gebrek aan ervaring zullen ze dan eerder geneigd zijn om eenvoudige prooien te bemachtigen zoals onbeschermd schape. Het verstoren van de sociale structuur van een roedel wolven, kan daardoor leiden tot meer probleemsituaties met wolven.

Het komt voor dat wolven meer landbouwhuisdieren doden dan ze in een keer kunnen opeten. Dit wordt surplus-killing genoemd en zien we vaker bij predatoren zoals vossen, marters, grote katachtigen en beren. Landbouwhuisdieren hebben in de periode van domesticatie veel van hun natuurlijk vluchtgedrag verloren. Daarbij kunnen ze meestal niet vluchten vanwege aanwezige rasters of omheining. Wanneer een wolf binnen een raster komt, zorgt de continue aanwezigheid van landbouwhuisdieren ervoor dat een reflex in stand blijft om de dieren te doden. Hierdoor worden er meer dieren gedood dan de wolf in één keer kan eten. Vaak keren predatoren later terug om verder te eten van de kadavers of om ze te begraven als voedselvoorraad. Menselijke aanwezigheid voorkomt meestal dat de wolven terugkeren. Kadavers van landbouwhuisdieren kunnen dus het beste snel afgevoerd worden na onderzoek door de taxateur.

Wolf in Nederlandse natuur (foto: 5.1.2.e)

5.2 Wilde prooidieren

In het leefgebied De Groote Heide komen veel reeën en wilde zwijnen voor. Deze soorten vormen een belangrijke voedselbron voor de wolf. Edelhert en damhert vormen ook natuurlijke prooien van de wolf, maar deze komen in De Groote Heide niet in het wild voor. Naast ree en wild zwijn vult de wolf zijn dieet aan met kleinere prooidieren zoals bevers, hazen, ratten en muizen. En zelfs planten en vruchten worden in kleine hoeveelheden gegeten. Ook schape en andere landbouwhuisdieren kunnen onderdeel uitmaken van het dieet van een wolf. Uit dieet-onderzoek op basis van uitwerpselen en de maaginhoud van verkeersslachtoffers, blijkt dat de wolf in West-Europa een voorkeur heeft voor ree. Van wild zwijn worden met name de biggen gegeten. Hoe groot het aandeel wilde prooidieren ten opzichte van landbouwhuisdieren is, is voor de wolf GW1625m niet bekend. Er loopt momenteel een dieet-onderzoek op basis van uitwerpselen die verzameld worden. Dit zal meer inzicht geven in het dieet van gevestigde wolven in Nederland. Voor zwervende wolven, veelal jonge onervaren dieren vormen landbouwhuisdieren, met name schape in verhouding een frequentere prooi vanwege de trefkans en gemak.

Het exacte aantal aanwezige reeën en wilde zwijnen in het gebied, is lastig te bepalen. Het is geen constant gegeven en wisselt in de loop van het jaar. Natuurlijke aanwas, migratie en dispersie, sterfte en afschot, zijn van invloed op het aantal. Ten behoeve van populatiebeheer worden jaarlijks reeën geteld binnen een Wildbeheereenheid. Dit betreft een trendtelling want het werkelijke aantal reeën is vanwege de verborgen levenswijze niet exact te bepalen. Daarbij vindt uitwisseling plaats tussen dieren van het ene naar het andere gebied inclusief België en Duitsland. Kortom het aantal wilde hoefdieren is niet exact te bepalen. In welke mate jacht en populatiebeheer van ree en wild zwijn effect hebben op het voedselaanbod van de wolf is lastig vast te stellen en verdient nader onderzoek. In hoeverre jacht en populatiebeheer zelf een verstorend effect heeft, is op voorhand niet vast te stellen maar wel iets om rekening mee te houden. De provincie is in deze bevoegd gezag. Uit Duitse studies is bekend dat het aantal geschoten wilde hoefdieren in leefgebieden van wolven, niet minder is dan in gebieden zonder wolven.

De aanwezigheid van de wolf heeft effect op het gedrag van wilde hoefdieren. Deze worden alerter en komen meer in beweging door de aanwezigheid van de wolf. Reeën zullen vaker op wisselende locaties foerageren en minder lang op een en dezelfde plek verblijven. Deze verandering in foerageergedrag van wilde hoefdieren, is van invloed op de vegetatie- en bosontwikkeling in het gebied. Onderzoek toont aan dat het bos meer kans krijgt om te verjongen door aanwezigheid van de wolf. 'Waar de wolf leeft, groeit het bos,' is een bekend gezegde. De wolf is een leverancier van kadavers. Dit heeft ecologisch gezien positieve effecten op de biodiversiteit en het functioneren van ecosystemen. Aas-etende vogels en zoogdieren, insecten, paddenstoelen en zelfs het bodemleven profiteert van de aanwezigheid van kadavers en de kringloop van nutriënten. Sommige zeldzame soorten (zoals de zwarte wouw) keren terug vanwege het aanbod van kadavers. Dit is vergelijkbaar met het laten liggen van dood hout in een bos, wat ook een positief effect heeft op de soortenrijkdom en een essentieel onderdeel is van het instant houden van natuurlijke processen en functionerende ecosystemen.

5.3 Landbouwhuisdieren

In het gebied De Groote Heide worden veel landbouwhuisdieren gehouden. Het gaat o.a. om bedrijfsmatig gehouden dieren zoals schapen, geiten, runderen en paarden. Maar ook hobbymatig en kleinschalig gehouden schapen, geiten, damherten, alpaca's, pony's etc. zijn aanwezig. Op en rond erven loopt veel klein- en pluimvee zoals konijnen, kippen, ganzen, siervogels. Van deze laatste groep is niet bekend in welke mate ze risico lopen door aanwezigheid van de wolf. Vaak worden deze dieren dicht bij huis gehouden en al beschermd tegen predatie door andere predatoren zoals vos, bunzing en havik.

In het gebied De Groote Heide zijn rundveebedrijven aanwezig die hun melk- en vleesvee weiden op graslanden en natuurgonden. Ook zijn er paardenfokkerijen en maneges in het gebied. Grote graasdieren zoals volwassen paarden en runderen vormen geen makkelijke prooi voor een solitaire wolf. Aanvallen op deze grote dieren kost de wolf veel energie, inclusief het risico om daarbij zelf gewond te raken. Een roedel wolven heeft meer slagkracht en kan door samen te werken makkelijker een rund of paard aanvallen. Zieke dieren of kleinere dieren zoals veulens en kalveren, zonder de aanwezigheid en bescherming van oudere dieren, lopen meer risico. Shetlanders, kleine paarden en veulens lopen relatief meer risico dan grotere paarden. Hierbij dient vermeld te worden dat een aanval op paarden een grote financiële impact kan hebben omdat in de regio gewerkt wordt met sportpaarden uit de wereldtop.

In de zomerperiode grazen er op de heidevelden gescheperde schaapskuddes. Dit is een natuurbeheermaatregel om verbossing en dichtgroeien van de heide te voorkomen. In de winter worden de schapen vaak ingezet als nabeweiding op weiden van melkveehouders. Ook komen er schapen- en geitenfokkerijen voor in het gebied, met name voor wol, vlees-, en zuivelproductie.

Uit de schadegegevens blijkt dat veruit het grootste deel van schade veroorzaakt door wolven plaatsvindt bij schapen. De schapen- en geitenhouders in het gebied zijn te verdelen in de volgende categorieën:

- Kleinschalig en hobbymatig
- Professionele bedrijven
- Gescheperde kuddes en natuurbegrazing

Alle schapen worden geregistreerd bij de Rijksdienst Voor Ondernemend Nederland (RVO). Deze identificatie en registratie (I&R) is gebonden aan regelgeving en geeft inzage in de hoeveelheid schapen en geiten die aanwezig zijn in een gebied. De definitieve aantallen kunnen afwijken omdat voor pasgeboren dieren een registratie termijn van 6 maanden geldt (voor geiten is dat 7 dagen). In onderstaand overzicht zijn de hoeveelheid schapen- en geitenhouders en de aantallen dieren aangegeven binnen het gebied De Groote Heide (peildatum 27-7-2021) en de locaties weergegeven op de kaarten.

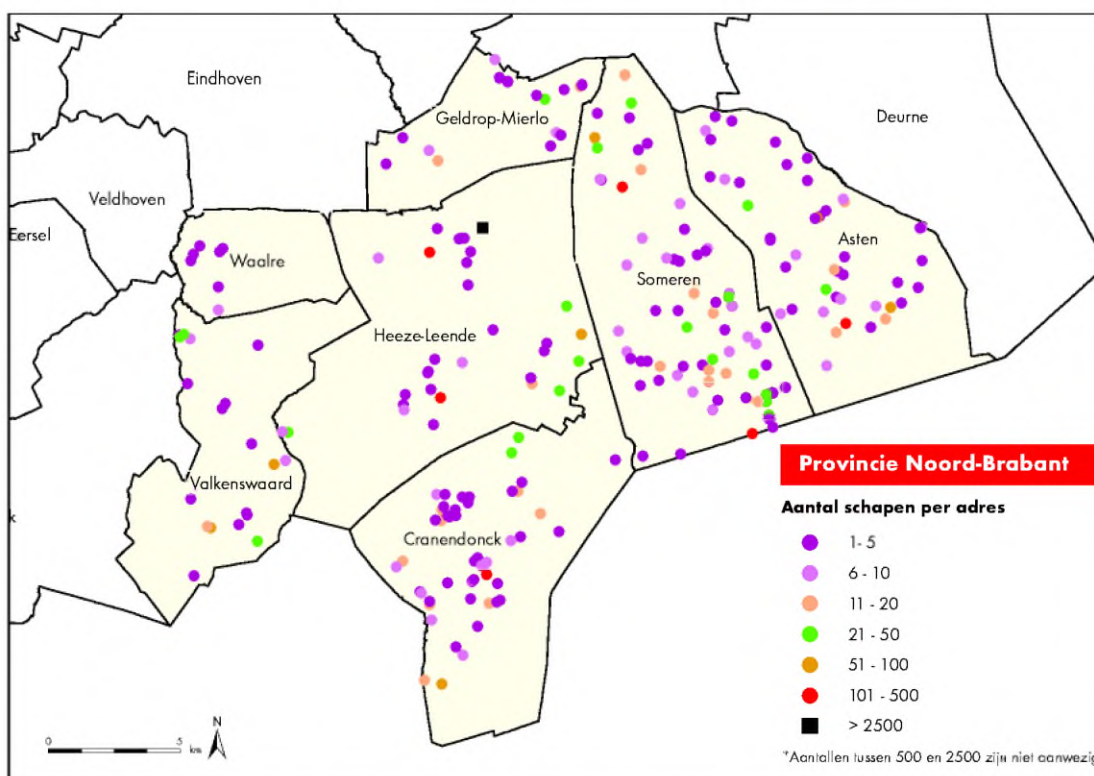
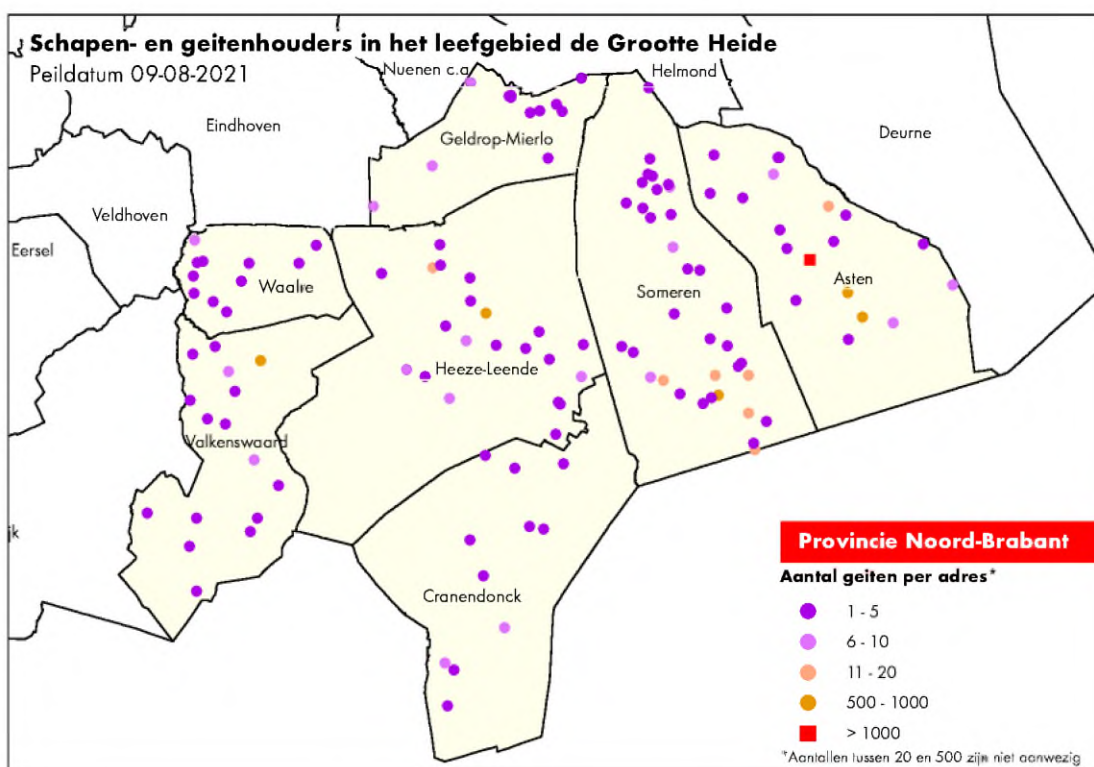
Diersoort	Aantal houders	Aantal dieren
Schaap	243	6.534
Geit	130	5.685

Bron RVO, juli 2021

Uit bovenstaande gegevens blijkt dat er totaal 373 schapen- en geitenhouders geregistreerd zijn in het gebied De Groote Heide met in totaal 12.219 dieren. Het is niet bekend welk aandeel van de 373 dierhouders schapen én ook geiten houdt, er zit dus mogelijk een overlap in het aantal dierhouders. Een aantal van de bedrijven weidt hun dieren ook buiten het leefgebied van de wolf. En andersom worden er ook schapen geweid in het leefgebied van de wolf, die elders geregistreerd zijn. Ook zullen niet alle dieren buiten aanwezig zijn en evenveel risico lopen omdat ze (periodiek) in stallen gehouden worden. Op de kaartjes zien we veel houders met minder dan 51 schapen. Dit zijn met name hobbyhouders, zij vormen een belangrijk aandeel in het risico. Dat vraagt om een toegespitste aanpak en bewustwording onder deze categorie schapenhouders.

Andere diersoorten dan schapen en geiten vallen buiten de landelijke afspraken over preventieve maatregelen. Wel wordt de schade aan andere landbouwhuisdieren dan schapen en geiten ook vergoed. In een aantal gevallen is bekend dat er kalveren gepakt zijn door de wolf en in België heeft de roedel ook pony's en runderen aangevallen. Het verdient aanbeveling in lijn met de actualisatie van het landelijk wolvenplan ook meer aandacht te geven aan de risico's voor andere diersoorten. Dit kan in beginsel door het verstrekken van goede voorlichting en het bevorderen van bewustwording onder veehouders. Echter wanneer aanvallen frequenter voor gaan komen dan is het noodzaak via een wijzigingsbevoegdheid GS te laten besluiten om de subsidieregeling hierop aan te passen.

BIJ12 monitort en registreert de schade die gemeld wordt aan landbouwhuisdieren. Een actueel overzicht van de gemelde schade wordt gepubliceerd op de website van BIJ12. Het <https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/diersoorten/wolf/>. Op deze pagina is een link te vinden naar een Excel-bestand met monitoringsdata op leefgebied niveau.

Ondergrond: Copyright ©2021 Dienst voor het kadaster en de openbare registers, Apeldoorn
Eenheid IM11, Team GIS, augustus 2021, Meldingsnummer M304180_2

5.4 Natuurbegrazing in het gebied

De Groote Heide kent grootschalige natuurgebieden waar begrazing plaatsvindt. Dit gebeurt veelal in opdracht van terrein beherende organisaties, gemeenten of particuliere grondbezitters. In Natura-2000 gebieden is het open houden een instandhoudingsdoelstelling voor het behoud van specifieke heidevegetaties. De heidevelden en natuurlijke graslanden worden met schaaps- en geitenkuddes of met runderen en pony's begraasd.

Schapen worden op wisselende plekken ingezet (drukbegrazing) of trekken als kuddes met een herder rond (gescheperde kuddes) in de periode mei tot en met oktober. 's Nachts staan de schapen in mobiele nachtkralen bestaande uit flexnetten of staan ze op stal in een schaapskooi. Bij grotere gescheperde kuddes in een groot gebied, zijn er situaties bekend waarbij de wolf er toch in is geslaagd om schapen te pakken. De meeste aanvallen vinden 's nachts en in het weekend plaats, wanneer de kudde zonder toezicht achterblijft. Een aantal schaapsherders heeft sinds de komst van de wolf hun bedrijfsvoering hierop moeten afstemmen door het toezicht uit te breiden en gebruik te maken van o.a. stroomnetten.

Naast begrazing door schapen vindt er ook jaarrond natuurbegrazing plaats in het gebied met o.a. Schotse Hooglanders, IJslandse pony's, waterbuffels, vlees- en jongvee. Schotse Hooglanders in kuddeverband zijn in staat om zichzelf en hun kalveren te verdedigen. Ze hebben een dikke vacht en grote horens waarmee ze een aanval van een wolf afwenden. In 2020 zijn twee Schotse Hooglander-kalveren aangevallen door de wolf in het gebied. Hieruit blijkt dat er tijdens natuurbegrazing ook kalveren gepakt kunnen worden. De kudde moet leren zichzelf te verdedigen. Het risico hiervan is dat een kudde zich ook anders kan gaan gedragen richting wandelaars en honden. Jongvee in natuurgebieden is vaak seizoensgebonden aanwezig en zonder aanwezigheid van oudere dieren lopen deze dieren meer risico op aanvallen.

6.

Preventie van schade

6.1 Voorkomen is beter dan genezen

Met een toenemend aantal wolven in Nederland, neemt het risico op schade aan landbouwhuisdieren toe. De aanval van een wolf op landbouwhuisdieren is een ingrijpende gebeurtenis; het zorgt voor schade bij mens en dier. Ook bestaat er na een aanval kans op neven- en vervolgschade veroorzaakt door stress bij de aangevallen dieren. De schade-afhandeling zelf geeft administratieve lasten en extra werkzaamheden zoals de controle op verwondingen, inschakelen dierenarts, melden taxatie, afvoeren kadavers en aandacht.

De commissie vindt dat het beschermen van landbouwhuisdieren tegen wolvenschade hoge prioriteit moet krijgen. De meest gangbare en effectiefste methode daarvoor is het nemen van preventieve maatregelen. Voor schapen en geiten moeten bestaande rasters aangepast naar wolfwerende stroomrasters. Voor andere diersoorten zijn andere maatregelen zoals ophokken of weiden in kuddeverband betere oplossingen. We kunnen vanuit de commissie dierhouders niet verplichten tot het nemen van maatregelen tegen wolven, hoewel dierhouders het wettelijk al wel verplicht zijn. Wel kunnen we dierhouders informeren over de mogelijkheden en bewust maken van de risico's op schade als ze geen maatregelen nemen. We kunnen ze ondersteunen met advies en hulp bij de aanleg van stroomrasters. Dat is nodig want uit monitoring blijkt dat nog veel dierhouders het risico op schade in het wolven-leefgebied onderschatten en te weinig, verkeerde of helemaal geen maatregelen nemen. Het blijkt voor dierhouders vaak nog een drempel om tot actie over te gaan. Mogelijk is men nog onvoldoende geïnformeerd of kijkt men op tegen de kosten en extra arbeid die maatregelen met zich meebrengen. Maar ook weerstand tegen een veranderende omgeving of het niet accepteren van de wolf kan een rol spelen. Coaching is dan belangrijk. Blijkt een dierhouder stelselmatig zijn dieren niet te beschermen dan is handhaving het sluitstuk.

In Gelderland is al twee jaar subsidie beschikbaar voor het nemen van preventieve maatregelen. Het aantal aanvragen blijft echter achter bij de aanvankelijke verwachting van de commissie. De reden hiervan is niet geheel duidelijk; er is voldoende budget beschikbaar, de subsidiebedragen zijn relatief hoog en de regeling is breed gecommuniceerd. Waarschijnlijk vinden de schapenhouders het aanvragen van subsidie complex of zien er te weinig noodzaak van in. De kans op schade is op de Veluwe voornamelijk lager dan in Noord-Brabant. De wolven prefereren op de Veluwe vooral wilde hoefdieren, maar dit kan veranderen met de toename van wolven. Om de schapenhouders op de Veluwe bewust te maken van de risico's, heeft de provincie Gelderland een wolvenconsulent aangesteld. Die gaat de schapenhouders adviseren en helpen bij het aanvragen van subsidie. De commissie in Brabant verwacht dat een persoonlijk advies door een wolvenconsulent in Brabant ook een waardevolle bijdrage levert aan de animo voor het nemen van maatregelen.

Ook de provincie Noord-Brabant is voornemens om een regeling open te stellen voor preventieve maatregelen voor schapen en geiten. Naast deze financiële tegemoetkomingen vanuit de provincie, hebben dierhouders zelf ook een verantwoordelijkheid. Het niet beschermen van landbouwhuisdieren kan leiden tot terugkerende schade en structurele problemen met de wolf. Want wanneer een wolf leert dat onbeschermd schapen een eenvoudige voedselbron zijn, zal hij blijven proberen om schapen aan te vallen. Dit gedrag wordt ook doorgegeven aan jonge wolven. Hierdoor ontstaat een structureel en terugkerend probleem, waardoor ook goedwillende dierhouders gedupeerd kunnen worden. In het landelijk Wolvenplan is afgesproken dat op termijn de schadevergoeding wordt afgebouwd in gebieden waar schade voorzienbaar is. Het doel hiervan is om het nemen van preventieve maatregelen niet al te vrijblijvend te laten zijn. Door op termijn de schadevergoeding te laten vervallen, worden ook de laatste dierhouders gestimuleerd om preventieve maatregelen te nemen.

Schapen en geiten in het gebied lopen veruit de meeste risico's maar ook andere kwetsbare landbouwhuisdieren zoals kalveren, veulens en kleine paarden zoals pony's moeten beschermd worden tegen aanvallen van de wolf. Alleen op deze wijze kunnen we schade én negatieve gedragsbeïnvloeding van de wolf voorkomen. De commissie verwacht dat een combinatie van toepasbare materialen, een realistische vergoedingsregeling en goede voorlichting en communicatie richting dierhouders deze stimuleert om maatregelen te nemen. Of alle dierhouders hier ook daadwerkelijk toe overgaan is lastig te voorspellen.

Advies 3

De commissie adviseert om alle dierhouders in het wolven leefgebied bewust te maken van het feit dat onbeschermd en kwetsbare landbouwhuisdieren een risico lopen. Door het nemen van preventieve maatregelen neemt het risico op schade af en wordt de kans op structurele problemen met de wolf verkleind.

Advies 4

Om het nemen van preventieve maatregelen onder dierhouders te stimuleren, is het noodzakelijk dat de provincie een toegankelijke subsidieregeling voor preventie van wolvenschade openstelt en deze breed communiceert onder belanghebbenden in het leefgebied van de wolf.

Advies 5

Om te voorkomen dat dierhouders achterblijven in het nemen van preventieve maatregelen, is persoonlijke voorlichting en advies noodzakelijk. De commissie adviseert een wolvenconsulent in te stellen die dierhouders kan adviseren bij het nemen van maatregelen en het aanvragen van subsidie.

6.2 Toepassen van preventieve maatregelen

Studies en praktijkervaringen laten zien dat preventieve maatregelen, die inspelen op het lerend vermogen van de wolf, het meest effectief zijn. Een goede preventieve maatregel koppelt het ongewenste gedrag van de wolf aan een negatieve ervaring. Bijvoorbeeld wanneer een wolf schapen aanvalt en daarbij een flinke stroomschok krijgt, wordt hij bestraft met pijn. Door deze negatieve ervaring associeert de wolf schapen met pijn en leert dit gedrag af. Dit noemen we aversieve conditionering. Stroomrasters zijn daarmee veruit de meest effectieve maatregel om landbouwhuisdieren te beschermen tegen roofdieren zoals de wolf, maar beschermt ook tegen hond, vos en wild zwijn. Veruit de meeste aanvallen op schapen in het leefgebied vonden plaats in situaties waarbij er geen of onvoldoende bescherming aanwezig was van stroomrasters. Voor het type stroomraster adviseren we de normen uit de Faunaschade Preventiekit van BIJ12.

Wolven zijn doortastend en volhardend in het zoeken naar mogelijkheden om bij een prooi te komen. Een wolf zal allereerst proberen om onder het raster door te kruipen. Voldoende bescherming aan de onderzijde van het raster door een laaggeplaatste stroomdraad is belangrijk. Zwakke plekken in het stroomraster zoals openingen en spleten worden ook snel gevonden door de wolf. Het is van belang dat de rasters zorgvuldig en met aandacht worden opgesteld.

Voor zogenaamde verplaatsbare flexnetten is het van belang dat deze stevig geplaatst worden. Als het raster niet stevig geplaatst is, bestaat het risico dat de schapen eventueel door opdrijving van de wolf, zelf het raster omverlopen. Een stevige opstelling van de flexnetten, met extra hoekpalen kan dit voorkomen. Ook hier is de ketting zo sterk als de zwakste schakel.

In enkele gevallen weten we niet precies hoe de wolf de schapen heeft aangevallen. Een wolf zal niet snel over een raster heen springen, volgens wolven-deskundigen. Om meer duidelijkheid te krijgen wat er wel is gebeurd, is onderzoek uitgevoerd met behulp van wildcamera's bij de rasters. Op een

locatie is ook een BouWatch-camera geplaatst met een groter bereik. Tijdens het onderzoek hebben er geen aanvallen plaatsgevonden en heeft dit geen verklaring voor deze situaties opgeleverd.

Naast afschermings-maatregelen kunnen we gebruik maken van de natuurlijke schuwheid en voorzichtigheid van wolven. Wolven zijn in beginsel bang voor voorwerpen die ze niet kennen. Ze mijden met name voorwerpen die bewegen of geluid maken. Denk daarbij aan fladderlinten, lampen of lasers die plots aan gaan, of harde knallen. Dit gedrag noemen we neofobie. Helaas is het effect ervan vaak tijdelijk. Wanneer een wolf leert dat er geen negatieve prikkels of bedreigingen uitgaan van bewegende voorwerpen of geluiden, neemt de effectiviteit ervan af. Deze maatregelen kunnen daarom goed werken als tijdelijke maatregel bijvoorbeeld voor het verjagen van zwervende wolven. Als het afschrikmiddel gecombineerd wordt met een negatieve prikkel, houdt het effect langer aan.

Een andere vorm van preventieve maatregelen is gebruik te maken van het zelf-verdedigend vermogen van een kudde runderen of paarden. Door een kudde samen te stellen van oudere en jongere dieren worden de kwetsbare dieren instinctief beschermd door de kudde. Er zijn zelfs verhalen bekend waarbij ook andere dieren zoals reeën de bescherming opzoeken van een kudde runderen wanneer er een wolf opduikt. ZLTO voert op advies van de commissie een pilot uit in opdracht van de provincie samen met deskundigen en rundveehouders, waarbij onderzocht wordt hoe dit principe toegepast kan worden in de rundveehouderij.

Hieronder gaan we verder in op de effectieve maatregelen die de commissie aanbeveelt om in te zetten als preventieve maatregelen.

6.2.1 Afschrikmiddelen

Onder afschrikmiddelen verstaan we alle visuele en akoestische materialen die opvallend bewegen en/of geluid produceren. Fladderlinten die bewegen in de wind zijn de meest bekende en worden vaak toegepast op bestaande rasters. Maar in principe kunnen alle opvallende en bewegende objecten wolven op afstand houden. Deze maatregelen zijn tijdelijk effectief want op termijn kan gewenning optreden bij de wolf. Er bestaat ook zogenaamde Turbo-fladry. Deze fladderlinten hebben een ingeweven metaaldraad die voorzien wordt van elektriciteit. De verwachting is dat Turbo-fladry veel effectiever is dan gewone fladderlinten omdat het visuele effect gecombineerd wordt met fysieke bestraffing. Als de wolf de visuele effecten overwint, krijgt hij alsnog een negatieve ervaring wanneer hij de Turbo-fladry raakt. In Amerika wordt deze methode vaak toegepast. De provincie Noord-Brabant heeft opdracht gegeven als onderdeel van een pilot om Turbo-fladry aan te schaffen en er praktijkervaring mee op te doen bij zwervende wolven. Naast fladderlinten kunnen allerlei bewegende en opvallende materialen geplaatst worden om wolven af te schrikken. Bij akoestische middelen denken we aan vuurwerk en gaskanonnen, toepasbaar wanneer een dierhouder een wolf daadwerkelijk zijn dieren ziet benaderen. Het is vrij aan dierhouders om in overleg met terreineigenaar en -beheerder en binnen de wettelijke kaders te innoveren en experimenteren met afschrikmiddelen die snel en eenvoudig toepasbaar zijn. In België zijn herders uitgerust met een paintball-pistool om een wolf die een kudde te dicht nadert af te schrikken. In natuurgebieden moeten vooraf met terreinbeheerders afspraken gemaakt worden welke afschrikmiddelen wel en niet toegestaan zijn. Of een paintball-pistool toegestaan is in Brabant als afschrikmiddel moet worden uitgezocht.

Advies 6

De commissie is van mening dat visuele afschrikmiddelen tijdelijk effectief kunnen werken. Ze zijn met name zinvol in een noodsituatie, wanneer onverwacht een zwervende wolf opduikt buiten het wolven leefgebied waar dierhouders niet zijn voorbereid. Het afschrikkende effect kan voldoende zijn om de zwervende wolf te doen besluiten om door te lopen. Wanneer een wolf langer blijft hangen in een gebied en ook bij een gevestigde wolf, acht de commissie visuele afschrikmiddelen op termijn niet effectief en zijn andere preventieve maatregelen nodig.

Wolf GW1625m is onder een niet wolfwerend raster gekropen (foto vrijwilliger Wolvenmeldpunt).

6.2.2 Stroomrasters

Het plaatsen van stroomrasters is zeer effectief tegen aanvallen van wolven, mits ze op de juiste wijze geplaatst en onderhouden worden. De aanschaf is een eenmalige investering, de plaatsing en het onderhoud ervan kost tijd en arbeid. Flexinetten slijten en zijn na enkele jaren afgeschreven, afhankelijk van de intensiteit van gebruik. In een aantal gevallen zijn bestaande rasters uit te breiden tot wolfwerende rasters.

Vaste rasters en verplaatsbare rasters

Een vast raster is een permanente voorziening op percelen die gebruikt worden voor de beweiding door schapen en geiten. Hiertoe wordt het gaasraster of een 5-draadsraster opgespannen tussen vaste palen op 8 tot 10 meter afstand. Op het vaste gaas- of draadraster staat elektriciteit die geleverd wordt door middel van een stroomapparaat. Een verplaatsbaar raster bestaat uit een 5-draadsraster met verplaatsbare kunststof paaltjes en het raster is voorzien van elektriciteit. Een ander type verplaatsbaar raster is het zogenaamde flexnet (flexibel stroomnet), voorzien van elektriciteit via een verplaatsbaar stroomapparaat. Verplaatsbare flexnetten worden gebruikt bij kuddes die tijdelijk geweid worden, regelmatig verplaatst worden, of bij gescheperde kuddes als nacht- of weekendkralen. In tijdelijke noodsituatie, zoals kan voorkomen bij een zwervende wolf, zijn verplaatsbare flexnetten de meest aangewezen maatregel.

Het basisprincipe om effectief wolfwerend te zijn, is bij vaste en verplaatsbare rasters hetzelfde. De Faunaschade preventiekit adviseert in beide gevallen een bovenste stroomdraad op minimaal 120 cm hoogte en de onderste stroomdraad op maximaal 20 cm hoogte. Er moet minimaal 4.500 Volt elektriciteit op het raster staan om voldoende wolfwerend te zijn. Het raster wordt met een stroomapparaat voorzien van elektriciteit via een accu, het lichtnet of een zonnepaneel. Verder is van belang dat er geen stroom weglekt via vegetatie tegen het raster en dat er een goede aarding wordt aangelegd. Aarding op zandgronden verdient extra aandacht. In droge grond bestaat de kans op minder goede geleiding waardoor de spanning kan afnemen. Een diepe aardingspen is dan nodig. Om het plaatsen van verplaatsbare 5-draadrasters te automatiseren kan gebruik worden gemaakt van een zogenaamde draad-winder. Dit is een installatie die automatisch de 5 stroomdraden tegelijk kan afwikkelen en opwikkelen. De draad-winder wordt gemonteerd op een aanhanger of

een gemotoriseerd voertuig zoals een quad. Dit vereenvoudigt en versnelt het aanbrengen van een draadraster en bespaart tijd en arbeid. Door het apparaat collectief te gebruiken, samen met meerdere dierhouders, kunnen kosten bespaard worden.

De Faunaschade preventiekit adviseert momenteel om voor verplaatsbare stroomnetten 120 cm hoogte aan te houden. Flexnetten van 90 cm hebben voor schapenhouders de voorkeur omdat deze netten lichter en makkelijker hanteerbaar zijn dan de zware 120 cm netten. Wanneer deze 90 cm netten goed zijn opgesteld en voorzien van voldoende stroom, zouden ze volgens de schapsherders ook veel aanvallen van wolven kunnen voorkomen. Schapen worden daarmee beter beschermend dan de lage 2-draadsraster die nu vaak worden gebruikt. Het animo voor het gebruik van 90 cm stroomnetten zal ook groter zijn dan voor de 120 cm netten, tevens ontstaat er meer handelingsperspectief voor de schapenhouder als de schapen toch aangevallen worden binnen 90 cm netten. Er kan dan immers nog overgegaan worden op netten van 120 cm. Dit zijn redenen voor de commissie om deze discussie via de landelijke lijn te voeren.

In de Faunaschade preventiekit is het nu wel een optie om bestaande 90 cm netten wolfwerend te maken met aanvullende maatregelen zoals het aanbrengen van een extra stroomlint op 120 cm of door ze te combineren met kuddewaakhonden. De kern van het probleem is wellicht niet zozeer de hoogte van de stroomrasters als wel de hanteerbaarheid ervan. Het is aan te raden om samen met leveranciers te onderzoeken hoe het probleem van de zware 120 cm-flexnetten op te lossen, zonder dat dit ten koste gaat van de wolfwerende eigenschappen. Studenten en de innovatiekracht van bijvoorbeeld de Brainport-regio Eindhoven, waartoe ook De Groote Heide behoort, kunnen hier wellicht een rol van betekenis in zijn.

Plaatsen en onderhouden van stroomraster of -netten vraagt extra arbeid en tijd. Voor veel schapenhouders is dit niet zondermeer inpasbaar in hun bedrijfsvoering. Een schapenhouder in de Groote Heide heeft dit creatief opgelost door via een oproep in lokale media (100+ reacties) een vrijwilligerspool op te zetten die hem helpt bij het (ver)plaatsen van de netten. De organisaties Wolf Fencing Nederland en Wolf Fencing België zijn opgericht om schapenhouders kosteloos te adviseren en te ondersteunen bij de aanleg van stroomrasters. Daar kan gebruik van gemaakt worden indien gewenst. Ook een wolvenconsulent kan adviseren en bemiddelen tussen partijen hoe om te gaan met capaciteitsproblemen. De commissie is zich ervan bewust dat met name professionele en grootschalige schapenhouders met hun bedrijf niet structureel afhankelijk kunnen zijn van de inzet van vrijwilligers.

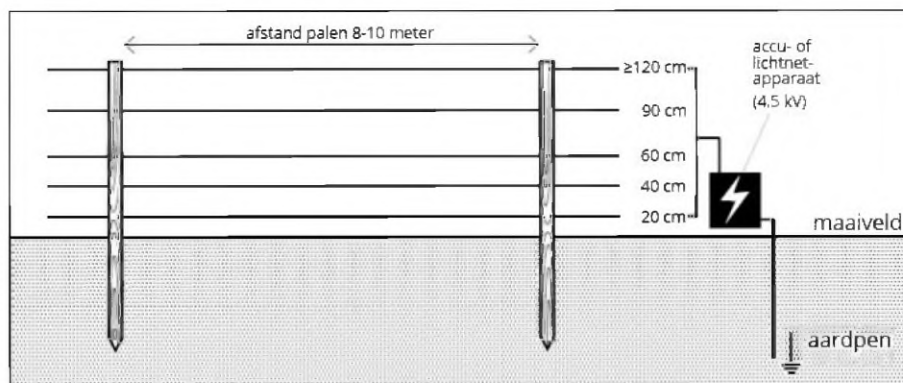

Stroomraster houdt wolf op afstand (foto: Jaap van Leeuwen)

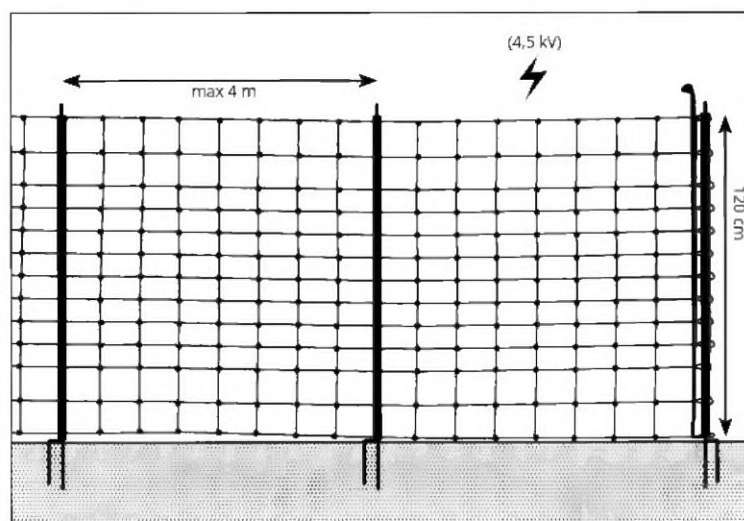

Schape achter een flexinet vanwege een zwervende wolf (Foto: 5.1.2.e)

6. PREVENTIE VAN SCHADE

Voorbeeld van een vast 5-draad raster, met vaste palen

Voorbeeld van verplaatsbaar stroomnet met prikpaaltjes

Voor meer informatie over de aanleg van wolfwerende rasters, verwijst de commissie naar de vastgestelde Faunaschade preventiekit Wolven van BIJ12.

Advies 7

De commissie adviseert de inzet en subsidiëring van stroomrasters die voldoen aan de landelijke richtlijnen vastgelegd in de Faunaschade Preventiekit Wolven van BIJ12. En ook op landelijk niveau de discussie aan te gaan over de toepasbaarheid van 90 cm stroomnetten al dan niet in combinatie met andere aanvullende maatregelen.

Advies 8

De commissie adviseert om samen met deskundigen meer ervaring op te doen met andere opstellingen van rasters voor specifieke gevallen, waarbij schapen zelf het raster platlopen of het onduidelijk is hoe de wolf binnen een raster kan komen.

Advies 9

De commissie adviseert om samen met marktpartijen te onderzoeken en te innoveren hoe de verplaatsbare flexnetten arbeid-technisch verbeterd kunnen worden, zonder in te boeten op de wolfwerende eigenschappen ervan. Geadviseerd wordt hiervoor innovatiebudget beschikbaar te stellen.

6.2.3 Kuddewaakhonden

De bewaking van schapen en geiten door opgeleide kuddewaakhonden wordt van oudsher gebruikt. Deze methode wordt effectief ingezet met name in afgelegen berggebieden, waar meerdere soorten roofdieren aanwezig zijn zoals wolf, jakhals, lynx, bruine beer en zwerfhonden. De kuddewaakhonden zijn speciaal voor dit doel gefokt en bezitten specifieke eigenschappen die andere honden missen. Er zijn verschillende rassen met ieder eigen kenmerken en kwaliteiten. Voorbeelden zijn de Pyreneese Berghond, de Hongaarse Kuvasz en de Turkse Akbash. Kuddewaakhonden groeien van pups af aan op met schapen en zijn 24/7 bij de kudde aanwezig. Ze leren om de schapen te beschermen alsof ze tot de eigen roedel behoren. Voor een effectieve bewaking worden er vaak meerdere honden ingezet die samenwerken. De aanwezigheid van de honden en hun geurvlagen schrikt wolven af. Als een roofdier toch een kudde benadert, zal een van de honden alarm slaan terwijl de andere honden bijvallen. De wolf wordt hierdoor actief verjaagd.

Kuddebewakingshond bewaakt geiten (foto: 5.1.2.e)

Overdag lopen de honden met de herder en de gescheperde kudde mee. 's Avonds blijven de honden bij de schapen (of geiten) in een nachtkraal. Wanneer de honden zonder aanwezigheid van een herder bij de kudde zijn, is een raster nodig om ze gescheiden te houden van recreanten en de honden van wandelaars. Het zijn geen huishonden en aaien is niet wenselijk. Een informatiebordje in drukke gebieden met recreanten is dan nodig, wanneer de herder niet aanwezig is. Honden en publiek dienen te wennen aan elkaar. Het aanslaan van de honden bij gevaar kan in nabijheid van bewoning als overlast worden ervaren. Daarom wordt deze maatregel vooral toegepast in meer afgelegen natuurgebieden. Tijdens een eerder uitgevoerde pilot van twee jaar met kuddewaakhonden, werden er geen schapen aangevallen door wolven, vossen of andere honden.

De verwachting van de commissie is dat de inzet van kuddewaakhonden in bepaalde gevallen en bij sommige gescheperde kuddes een prima maatregel kan zijn, maar waarschijnlijk niet in alle situaties toepasbaar. Het is daarmee geen totaaloplossing maar een onderdeel daarvan. De provincie Noord-Brabant heeft inmiddels een opdracht uitgezet voor een tweejarige pilot met kuddewaakhonden in Brabant. Het doel is om lokaal meer kennis en ervaring op te doen met deze preventieve maatregel en deze opgedane ervaringen te delen onder dierhouders. De pilot, uitgevoerd door Ark Natuurontwikkeling en Canine Efficiency, moet meer inzicht en duidelijkheid geven over de mogelijkheden van kuddewaakhonden. Er moet een goede oplossing komen voor de kosten die hiermee gemoeid zijn en ook juridische aspecten dienen uitgezocht te worden omtrent aansprakelijkheid. Wanneer uit de pilot blijkt dat deze maatregel goed toepasbaar is binnen het gebied De Groote Heide, adviseert de commissie om kuddewaakhonden als preventieve maatregelen op te nemen in de subsidieregeling. Er zijn een aantal schaapherders die aangeven interesse te hebben. Het fokken van goede en bruikbare honden kost echter veel tijd en het huidige aanbod is laag. Wanneer de behoefte voor de inzet van kuddewaakhonden stijgt onder schapenhouders, moet hier tijdig op geanticipeerd worden.

Advies 10

Het advies van de commissie luidt om de pilot met kuddewaakhonden af te wachten en deze te evalueren. Kosten, juridische aspecten, inpasbaarheid en haalbaarheid moeten met de pilot helder worden.

6.2.4 Kuddesamenstelling runderen en paarden

De commissie richt zich in dit preventieplan primair op schapen want bij deze dieren wordt veruit de meeste schade veroorzaakt door wolven. Een solitaire wolf zal grote hoefdieren zoals paarden en runderen niet snel aanvallen. Een energie-efficiënt dier zoals de wolf, gaat het risico om zelf gewond te raken liever uit de weg. Wolven in roedelverband hebben meer slagkracht en door samen te werken kan een roedel wolven een rund of paard aanvallen en doden.

Jongvee en dan met name kalveren en veulens zonder de aanwezigheid van oudere dieren lopen meer risico op aanvallen. In een kuddeverband kunnen runderen en paarden zichzelf en hun jongen wel effectief verdedigen. Runderen gaan in een cirkel staan en schermen daardoor hun jongen af, ze gebruiken horens en kopstoten om de wolf te verjagen. Paarden trappen en bijten om zichzelf en hun veulens effectief te verdedigen. Het zelf-verdedigend vermogen van een kudde kan daarmee ingezet worden als preventieve maatregel tegen wolf-aanvallen. ZLTO voert een pilot uit op advies van de commissie om samen met deskundigen en rundveehouders de inzet van kuddes als preventieve maatregel nader te verkennen.

Advies 11

De commissie adviseert om de pilot van ZLTO af te wachten en deze na afloop te evalueren. Indien dit een succes blijkt, meer gebruik te maken van het zelf-verdedigend vermogen van runderen en paarden in kuddeverband en kennis en ervaring hierover te verzamelen en te delen met rundvee- en paardenhouders. Een wolvenconsulent kan deze kennis meenemen in zijn adviesgesprekken.

6.2.5 Ophokken en schaapskooien

De meeste wolven jagen voornamelijk als het donker is. Het vee 's nachts veiligstellen in een stal of nachtkraal is een betrouwbare en effectieve preventieve maatregel. Voor kleinere schapenhouders en hobbyhouders met schapen dicht bij huis, is ophokken makkelijker uitvoerbaar dan voor grote schapenhouderijen. Grote kuddes verspreid over meerdere percelen en gebieden zijn niet snel en eenvoudig te verplaatsen. In dit geval kunnen er tijdelijke nachtkralen (verplaatsbare stroomnetten) op het perceel zelf opgesteld worden. Het ophokken en loslaten van de schapen tweemaal per dag kost daarmee extra tijd.

In Brabant stonden vroeger veel schaapskooien op en nabij de Brabantse heidevelden. In de schaapskooien konden herders hun schapen verzorgen en beschermen. Veel schaapskooien zijn verdwenen vanwege de modernisering van de landbouw en uitvinding van de kunstmest.

Vanuit cultuurhistorische perspectief in combinatie met de terugkeer van de wolf, vindt de commissie het terugbrengen van schaapskooien een interessante gedachte. Het periodiek onderbrengen van schapen in een schaapskooi is een preventieve maatregel tegen wolven. De schaapskooien kunnen ook bijdragen aan andere gebiedsdoelen, zoals cultuurhistorische en toeristisch-recreatieve functies. Terreinbeheerders, heemkunde-organisaties, schapenhouders en andere belanghebbende partijen (zoals de VVV en horecaondernemers) kunnen verkennen waar er hoe schaapskooien teruggebracht kunnen worden in het landschap. Door dit integraal aan te pakken kunnen ideeën gebundeld en versterkt worden. Op de Veluwe en in Drenthe zijn goede voorbeelden aanwezig, waarbij schaapskooien met ondersteunende horeca en educatieve doelstellingen inclusief een verdienmodel in ere zijn hersteld. Aan de schaapskooi kunnen allerlei activiteiten gekoppeld worden zoals lammetjesdagen en Brabantse heide-dagen als dit past in de doelstellingen van het betreffende gebied.

Schaapskooi De Plaetse, anno 1981 Heeze-Leende (foto St Schaapskudde Grootte heide)

Advies 12

De commissie adviseert om 's avonds schapen en geiten op te hokken of in een nachtkraal te plaatsen als bekend is dat er een (zwervende) wolf in de omgeving actief is.

Advies 13

De commissie ziet goede kansen om integraal te verkennen wat de mogelijkheden zijn om traditionele schaapskooien terug te brengen in het landschap. Dit moet bestemmingsplan-technisch mogelijk gemaakt worden door gemeenten en de provincie en daarvoor capaciteit beschikbaar te stellen.

7.

Kosten en vergoedingen

7.1 Materiaal en arbeid

De kosten die dierhouders moeten maken voor het realiseren van wolfwerende maatregelen betreffen met name materiaal- en arbeidskosten. Bij vaste rasters bestaan de kosten uit aanschaf van materialen, aanleg en onderhoud. Bij verplaatsbare afrasteringen gaat het naast aanschaf ook om het verplaatsen en controleren van de stroomrasters. In een aantal gevallen kunnen bestaande rasters worden aangepast en hergebruikt. Vaste rasters gaan over het algemeen lang mee, minimaal 10 jaar. Verplaatsbare rasters slijten meer door intensief gebruik en zijn na enkele jaren aan vervanging toe. Om wolfwerende stroomrasters aan te leggen of om bestaande rasters aan te passen zijn de volgende materialen nodig:

- **Stroomdraad en toebehoren**
Schrikdraad (metaal of kunststof), draadverbinders, draadklemmen, trekveren, spanners, spanbeugels, isolatoren, etc.
- **Stroomapparaat en toebehoren**
Stroomapparaat voor accu, lichtnet of zonnepaneel, kabels, aardingspen, etc.
- **Poortonderdelen**
Poortgreep, poortgreepanker, verende hekafsluiter
- **Rasters en palen**
Schrikdraadpalen, gaasraster
- **Flexnetten**
Inclusief prikpalen en extra hoekpalen
- **Overige**
Voltmeter, automatische draad-winder, waarschuwingsbordjes.

De kosten voor materiaal kunnen variëren. Om materiaalkosten in beeld te brengen worden in de regel standardeenhedsprijzen gehanteerd die jaarlijks worden geïndexeerd. Arbeidskosten ontstaan bij aanleg en bij het onderhoud van materialen om deze in wolfwerende staat te houden. Er dient uitgezocht te worden in welke mate een vergoeding voor arbeidskosten conflicteert met de regels voor staatssteun en subsidieverordeningen. In veel gevallen wordt de inzet van eigen uren niet zondermeer vergoed. Het is te overwegen om voor de aanleg een vast bedrag of eenmalig forfait per strekkende meter te vergoeden. De commissie is zich ervan bewust dat met name het onderwerp arbeidskosten nog onvoldoende perspectief biedt. Dit onderwerp wordt op landelijk niveau nader opgepakt en onderzocht.

De kosten voor kuddewaakhonden bestaan uit aanschaf- en verzorgingskosten. We verwachten dat een dierhouder enkele uren per week werk heeft aan de honden. De werkzaamheden bestaan uit het voeren, training, dierenartsbezoek, etc. De kosten voor aanschaf variëren per hondenras, leeftijd en het opleidingsniveau van de hond. De 2-jarige pilot Kuddewaakhonden moet meer duidelijkheid geven over de kosten van aanschaf en onderhoud.

7.2 Uitgangspunten vergoeding

Een bijdrage in de kosten voor preventieve maatregelen is een belangrijk uitgangspunt van een effectief wolvenbeleid en van algemeen belang. We willen de zorg en verantwoordelijkheid voor preventieve maatregelen niet enkel bij dierhouders neerleggen. Een vergoeding-systeem in de

vorm van subsidies valt onder verantwoordelijkheid van de provincie. De subsidieregeling dient zo kort mogelijk na oplevering van dit preventieplan opengesteld te worden en moet aansluiten bij de behoefte van de dierhouders.

Er zijn zeer veel verschillende uitgangssituaties te bedenken die maatwerk en een aangepaste berekening vereisen. Dit maakt een regeling uitermate complex en lastig te beoordelen, wat kan leiden tot bureaucratie en vertraging in de afhandeling. Om snelheid en uitvoerbaarheid te garanderen, heeft de commissie de voorkeur voor een eenvoudige subsidieregeling met vooraf vastgestelde bedragen. Vergoedingen gebaseerd op standaardeenheidsprijzen, afkomstig uit het Normenboek Natuur, Bos en Landschap van Wageningen Environmental Research, geven de meeste zekerheid. Na twee jaar dient een evaluatie plaats te vinden naar kosten en maatregelen zodat tekortkomingen en gebreken aangepast kunnen worden.

Een tegemoetkoming voor preventieve maatregelen kan volgens landelijke afspraken alleen worden aangevraagd binnen het vooraf vastgestelde leefgebied. Voor noodsituaties buiten het vastgestelde leefgebied heeft de provincie stroomnetten inclusief randapparatuur achter de hand. Deze worden op verzoek in bruikleen gegeven.

Subsidie moet aangevraagd kunnen worden voor alle rassen schapen en geiten die in de buitenlucht geweid worden in het wolven-leefgebied en daarmee een voorzienbaar risico lopen. Het verschil in schapenrassen maakt daarbij niet uit. Dit kunnen schapen of geiten zijn op vaste of wisselende percelen, gescheperde kuddes, tijdens na-beweiding, natuur- of drubegrazing, of een combinatie daarvan. De commissie maakt geen verschil tussen bedrijfs- of hobbymatig gehouden schapen of geiten, omdat beide gelijke risico's lopen op aanvallen door de wolf. Dierhouders waarvan de schapen of geiten om wat voor reden dan ook niet buiten komen en veilig staan, lopen geen risico op wolvenschade en komen derhalve niet in aanmerking voor een vergoeding.

Het is aan te bevelen om plafondbedragen aan te houden per dier. Dit omdat de dierdichtheid per perceel sterk kan variëren. Enkele dieren op een groot perceel zouden daarmee verhoudingsgewijs duurder zijn om te beschermen dan veel dieren op een klein perceel. Het aantal schapen varieert in de loop van het jaar (vanwege onder meer lammeren, sterfte, slacht en verkoop). Daarom adviseert de commissie om gebruik te maken van de vier peildata voor I&R bij RVO. Om een vergoeding te bepalen op basis van het aantal geregistreerde schapen (stallijst) telt men het aantal dieren op de peildata en deelt dit door vier.

Automatische draad-winders zijn kostbare apparaten die functioneel en zinvol zijn wanneer men grote percelen moet rasteren. De commissie vindt de aanschaf gerechtvaardigd voor schapenhouders met meer dan 100 schapen of wanneer meerdere schapenhouders gezamenlijk meer dan 100 schapen hebben en zij het apparaat collectief aanschaffen en gebruiken.

Enkel de aanleg en aanschafkosten worden door de provincie vergoed. Het onderhoud van het raster en andere materialen is voor de dierhouder zelf. De commissie acht dit een reële vergoeding in lijn met andere provincies die preventieve maatregelen vergoeden. Ook is het zinvol om in de regeling op te nemen dat de vaste rasters minimaal 10 jaar blijven staan. Voor bedrijven of hobby-houders die tussentijds stoppen moet een clause opgenomen worden in de subsidieregeling. De provincie kan door middel van veldbezoeken controleren of de materialen daadwerkelijk aangelegd zijn op de wijze zoals beschikt is door de provincie. Het is niet de bedoeling dat deze materialen het vastgestelde leefgebied verlaten.

Subsidie voor preventieve maatregelen aan landbouwbedrijven wordt door Europa gezien als staatssteun en is daarmee gebonden aan regels. Een subsidieregeling die valt onder de de-minimisverordening stelt dat ondernemers in de landbouw niet meer dan € 20.000,- subsidie mogen ontvangen over een periode van 3 jaar. Voor andere vormen van verordeningen moet Europa toestemming geven. Een grootschalige dierhouder komt al snel aan de de-minimis grens wanneer deze preventieve maatregelen moet nemen. Dit kan een probleem zijn voor grote schapenhouders, die hierdoor onvoldoende in aanmerking komen voor tegemoetkoming. Het is aan de provincie om binnen

7. KOSTEN EN VERGOEDINGEN

de wettelijke kaders hiervoor een oplossing te vinden. Als een dierhouder ook voor andere zaken subsidie aanvraagt of heeft aangevraagd, dient vooraf een verklaring te worden overlegd.

De commissie komt tot onderstaande uitgangspunten voor een vergoedingssystematiek.

1. Eenmalig vast bedrag voor een vaste opstelling.
2. Een variabel bedrag voor een vaste opstelling (per strekkende meter).
3. Een variabel bedrag voor een verplaatsbaar raster (per dier).
4. Maximale vergoeding gebaseerd op hoeveelheid dieren.
5. Een vast bedrag voor eenmalige aanschaf automatisch draad-winder (evt. collectief).
6. Eenmalig vast bedrag voor aanschaf kuddewaakhonden (na afronding pilot).
7. Variabel bedrag voor Turbo-fladry per meter (na afronding pilot).

7.2.1 Vergoedingen

Vergoeding vast raster		Vergoeding verplaatsbaar raster	
Eenmalige bijdrage vast raster	€ 500,-	Flexnet of stroomdraden incl. stroomapparatuur	€ 30,- per schaap/geit
Raster	€ 3,- per strekkende meter	Eenmalige bijdrage Draadwinder	€ 4000,-
Max. plafond bedrag vast raster	€ 100,- per schaap/geit		
Kuddewaakhond Eenmalige bijdrage	Pm na pilot		
Turbo-Fladry	Pm na pilot		

Vergoeding voor preventieve maatregelen.

Bovenstaande kosten en uitgangspunten zijn gebaseerd op de vergoedingssystematiek die gebruikt wordt in de provincies Gelderland en Drenthe. Voor het plafondbedrag per schaap is de norm aangehouden die RVO tot 2019 hanteerde voor de berekening van de graasdierpremie: bijna 12 schapen/geiten per hectare. Uitgaande van een vierkant perceel van één hectare gaat het om 400 meter omtrek à € 3,- per strekkende meter = € 1.200,-. Dit betekent dat de vergoeding wordt vastgesteld op maximaal € 100,- per dier.

Rekenvoorbeelden

A Vast perceel

Een schapenhouder heeft gemiddeld 15 schapen (gemiddelde van I&R dieren bekend bij RVO op peildatum). Het perceel heeft een oppervlakte van 1 hectare, dat is 400 meter omtrek en wordt voorzien van een vast raster. Het plafond bedrag is € 1500,- (€ 100 schaap x 15)

De vergoeding bedraagt:

- Raster 400 m x € 3,- € 1.200,- (€ 80,- /schaap <dan plafond € 100,-)
- Eenmalig bijdrage vast raster € 500,-
- Vergoeding € **1.700,-**

B Vast perceel, klein aantal dieren

Een schapenhouder heeft gemiddeld 6 schapen op 1 hectare en wil 400 m vast raster aanleggen. Het plafond bedrag voor 6 schapen is € 600,-

De vergoeding bedraagt:

- Raster 400 m. x € 3,- € 600,-
- Eenmalige bijdrage vast raster € 500,-
- Vergoeding € **1.100,-**

C Weidebedrijf, niet vaste percelen

Een weidebedrijf heeft gemiddeld 400 schapen. Het bedrijf maakt gebruik van verplaatsbare rasters met 5 stroomdraden. Het bedrijf heeft meer dan 100 schapen en komt in aanmerking voor een Autowinder.

De vergoeding bedraagt:

- 400 schapen x € 30,- € 12.000,-
- Eenmalige bijdrage draadwinder € 4.000,-
- Vergoeding € **16.000,-**

D

Een begrazingsbedrijf met gescheperde schaapskuddes heeft gemiddeld 250 schapen en gebruikt flexnetten als nachtkraal.

De vergoeding bedraagt:

- 250 schapen x € 30,- € 7.500,-
- Vergoeding € **7.500,-**

E

Een weidebedrijf heeft gemiddeld 400 schapen. Het bedrijf gebruikt een huiskavel en plaatst daar een vaste afrastering van 1000 meter. Daarnaast gebruikt het bedrijf verplaatsbare afrastering met stroomdraden voor het naweiden op andere percelen.

De vergoeding bedraagt:

- Eenmalige bijdrage vast raster € 500,-
- Raster 1000 m. x € 3,- € 3.000,-
- Eenmalige bijdrage Draad-winder € 4.000,-
- Variabele kosten 400 schapen x € 30,- € 12.000,-
- Vergoeding € **19.500,-**

F

Een grootschalig begrazingsbedrijf heeft gemiddeld 2000 schapen, deze worden o.a. ingezet in begrazingsgebieden zoals heidegebieden en natuurterreinen. In het begrazingsseizoen worden de kuddes gescheperd en 's nachts in flexibele stroomnetten geplaatst.

De vergoeding bedraagt:

- 2000 schapen x € 30,- € **60.000,-**

De Europese regels voor staatssteun kennen een plafond van max. € 20.000,- over 3 jaar. Dit bedrijf komt daar overheen.

Advies 14

De commissie adviseert om bovenstaande vergoedingen aan te houden in navolging van Gelderland en Drenthe. Een vergoeding voor kuddewaakhonden en Turbo-fladry kunnen later worden toegevoegd aan de regeling naar aanleiding van de resultaten van de lopende pilots.

Twee jaar na het opstellen van de regeling dienen de bedragen en maatregelen geëvalueerd te worden.

7.3 Budget en toekenning

Het is voor de commissie op voorhand niet mogelijk om aan te geven hoeveel dierhouders gebruik zullen maken van subsidie en hoeveel budget daarvoor nodig is. Er zijn te veel factoren die van invloed zijn om hier een realistische begroting voor op te stellen. De commissie geeft advies en doet aanbevelingen over welke materialen en kosten er gemoeid zijn met de aanleg van preventieve maatregelen, niet over het provinciale budget. Wel adviseert de commissie om de regeling gefaseerd open te stellen over een periode van 2 jaar. Dan kan men in het eerste jaar ervaring opdoen met de hoogte en hoeveelheid aanvragen. Vervolgens kan men een inschatting maken hoeveel budget er voor de volgende fase nodig is. Het streven is om alle schapen- en geitenhouders in het leefgebied te voorzien van wolfwerende maatregelen en waar nodig dit uit te breiden naar andere sectoren zoals paarden- en rundveehouderij.

De commissie pleit ervoor, om naast dierhouders, ook terreinbeherende organisaties (TBO's), particuliere grondeigenaren en gemeenten in aanmerking te laten komen voor subsidie voor preventieve maatregelen. Deze organisaties zetten vaak schapen in vanwege begrazingsdoelstellingen. De benodigde wolfwerende maatregelen die ze aanleggen worden niet gedekt via reguliere regelingen voor inrichting en beheer van natuur. Deze organisaties bieden wel de gebruikelijke randvoorwaarden in de vorm van aanwezigheid van rasters en/of schaapskooi voor bijvoorbeeld een ingehuurde schaapherder of andere vormen van natuurbegrazing. Het wordt erg omslachtig of zelfs onmogelijk voor TBO's en particulieren om de kosten voor wolfwerende maatregelen terug te vorderen via de schaapherder. De provincie moet hiervoor een oplossing zoeken.

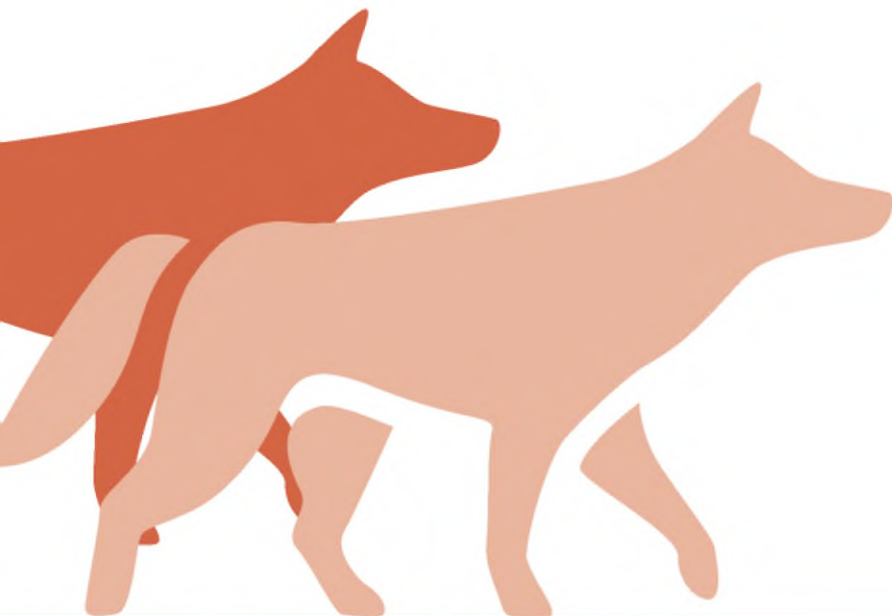
Het heeft de voorkeur om subsidie te verstrekken met terugwerkende kracht. De aanvraag en toekenning van de vergoedingen vindt plaats nadat de preventieve maatregelen zijn gerealiseerd of (in geval van verplaatsbare rasters) de materialen door de aanvrager zijn aangeschaft. Omdat er sinds de vestiging van de wolf al maatregelen zijn getroffen, wordt geadviseerd om de peildatum van vestiging van de wolf aan te houden. Collectieve aanvragen bevorderen de samenwerking in een gebied en kunnen kosten verminderen. Dit vraagt om een gecoördineerde aanpak en een goede verdeling van gelden en middelen. Bij aanvraag worden bewijsstukken van aanschaf en plaatsing voorgelegd, met facturen en fotoverslag van de hele afrastering en bijhorende apparatuur. Tevens bevat de aanvraag een verklaring van het aantal schapen en geiten, en een kaart waar de rasters zijn geplaatst, uitgebreid of aangepast, inclusief de totale lengte in meters.

Advies 15

De commissie adviseert om de subsidieregeling voor preventieve maatregelen gefaseerd over twee jaar open te stellen voor dierhouders, terrein beherende organisaties en particuliere grondeigenaren. Daarbij adviseert de commissie om de subsidieregeling zo in te richten dat uitbreiding naar andere diersoorten waar nodig eenvoudig gerealiseerd kan worden.

Advies 16

Stel subsidie beschikbaar met terugwerkende kracht met als peildatum het moment van vestiging van de wolf GW1625m in het leefgebied De Groote Heide (1 september 2020). Collectieve aanvragen hebben de voorkeur waardoor samenwerking in een gebied wordt bevorderd.

8.

Ruimtelijke inpassing en andere belangen

Als gevolg van het nemen van preventieve maatregelen in het wolvenleefgebied, worden nieuwe rasters aangelegd of bestaande raster aangepast. De meeste schapen staan nu al binnen een raster. Om deze wolfwerend te maken, moeten de rasters vervangen of aangevuld worden. Extra rasters of netten kunnen van invloed zijn op natuur en landschap en beleving van het gebied. De gemeenten zien toe op de regulering en inpassing van deze elementen in het buitengebied. Elke gemeente heeft daarvoor eigen bepalingen vastgelegd in bestemmingsplannen of Algemene Plaatselijke Verordening (APV). Per gemeente is geregeld hoe hoog rasters en hekwerken mogen zijn, van welke type en waar er wel of geen vergunningsplicht bestaat. Wolfwerende rasters zijn in veel gevallen toegestaan. Voor de bestemmingen 'erf' en 'agrarisch' zijn bestaande afrasteringen tot een hoogte van 100 cm doorgaans vergunningsvrij. Wolfwerende rasters zijn in de regel 120 cm hoog en kunnen daarmee in sommige situaties vergunningsplichtig zijn. Omdat deze maatregelen van groot maatschappelijk belang zijn, is het zaak om deze maatregelen rechtstreeks toe te staan in bestemmingsplannen. Dit is ook van belang voor schuilhutten en nachtkralen, die zijn binnen de omgevingsverordening van de provincie Noord-Brabant vergunningsplichtig en ongewenst vanwege 'verrommeling' van het landschap.

Naast de hoogte van het raster kan het karakter van de omheining (tijdelijk of permanent) en de bestemming van het perceel medebepalend zijn. Wanneer een bestemming 'natuur' op een gebied rust, moet in veel gevallen vrijstelling of een vergunning aangevraagd worden. Ook kunnen er aspecten van welstand aan de orde zijn. Verplaatsbare stroomrasters of flexnetten zijn in de regel niet vergunningsplichtig vanwege het tijdelijke karakter. Voor stroomrasters gelden er wel wettelijke voorschriften per gemeente voor de plaatsing nabij openbare paden en wegen en moeten er waarschuwbordjes geplaatst worden.

Bij de aanleg van preventieve maatregelen moet ook rekening gehouden worden met de Wet Natuurbescherming. De maatregelen mogen geen belemmering vormen voor andere beschermde soorten, zoals bijvoorbeeld dassen. Deze moeten blijvend toegang houden tot hun burcht of foerageergebieden. Indien vooraf het vermoeden bestaat dat er een belemmering ontstaat voor beschermde dieren zoals dassen, moet een deskundige (bijvoorbeeld een ecooloog of zoogdierdeskundige) om advies gevraagd worden in het kader van de Wet Natuurbescherming. Met eenvoudige maatregelen is het mogelijk om wolfwerende gaasrasters passeerbaar te maken voor dassen. Reeën springen in de regel over rasters van 1.20 m heen. In de agrarische gebiedsdelen waar ook wilde zwijnen voorkomen, kunnen de wolfwerende rasters een dubbel doel dienen. Mits juist aangelegd, kunnen de stroomrasters zowel schade door wolven als ook door wilde zwijnen voorkomen, door deze laatste uit de percelen te houden waarmee schade aan grasland voorkomen wordt.

Het gaat voor de commissie te ver om in dit preventieplan aan te geven welke regels per gemeente gelden en hoe daar mee om te gaan. Het is aan de initiatiefnemer om samen met de gemeente te bepalen of de preventieve maatregelen binnen bestaande regelgeving mogelijk zijn en of er een vergunningsplicht geldt. Wellicht kan een wolvenconsulent hierbij ondersteunen. Door collectief grotere percelen uit te rasteren, kan versnippering van het landschap voorkomen worden. Wellicht zijn er ook goede combinaties te maken met de aanleg van landschapselementen zoals houtwallen of hagen. Het rasteren van wegen kan zinvol zijn om aanrijdingen met wolven en wild te voorkomen. Dit valt buiten de strekking van dit preventieplan. Het is aan gemeenten en provincie om hier initiatief in te nemen. De commissie gaat ervan uit dat in de meeste gevallen preventieve maatregelen binnen de bestaande regelgeving te realiseren zijn. Het is aan de dierhouder om zich vooraf hierover laten informeren door de betreffende gemeente.

Advies 17

De commissie is zich ervan bewust dat preventieve maatregelen een ruimtelijk effect kunnen hebben op onder meer natuur en landschap. De gemeente is hiervoor het eerste aanspreekpunt. De commissie adviseert dat provincie en gemeenten planologisch medewerking verlenen aan de realisatie van wolfwerende maatregelen, zoals rasters en nachthokken, vanwege een groot maatschappelijk belang.

9.

Zwervende wolven en signalering

Waar en wanneer een zwervende wolf opduikt, is moeilijk voorspelbaar. Uit zenderonderzoek blijkt dat wolven Nederland doorkruist hebben, zonder dat ze door mensen waargenomen zijn. Wolven kunnen zich lang verborgen houden om vervolgens onverwachts ergens op te duiken. Op voorhand maatregelen treffen tegen zwervende wolven is daarmee een ondoenlijke opgave. De eerste aanwijzing die leidt naar een zwervende wolf, is vaak de vondst van dode en aangevreten schapen. Het vraatbeeld (zoals nekbeet, sleepspoor, verwijderd darmpakket, voetprenten) geven al een eerste aanduiding richting wolf. DNA-analyse van achtergebleven speeksel op het kadaver geeft het definitieve uitsluitsel.

Om zwervende wolven tijdig in beeld te krijgen, zijn we afhankelijk van meldingen uit het veld. Als er een zwervende wolf opduikt in een gebied, is het noodzaak om belanghebbende partijen snel te informeren om schade te voorkomen. Een melding van een zwervende wolf kan door iedereen doorgegeven worden. Het wolvenmeldpunt is het landelijke loket en heeft een speciale website ingericht om meldingen door te geven. Het meldpunt neemt de melding aan, registreert en valideert de waarnemingen. In het geval dat het een wolf betreft, worden de provincie en BIJ12 direct geïnformeerd. Het meldpunt ontvangt duizenden meldingen per jaar. Dit kunnen zichtwaarnemingen zijn maar ook sporen zoals pootafdrukken of aangevreten wild. In veruit de meeste gevallen betreft de waarneming geen wolf maar een hond of andere dier. Een goede selectie aan de voorkant is van belang om onrust in het gebied te voorkomen. Indien het wel (of in aannemelijke mate) een zwervende wolf betreft, moeten belanghebbende partijen hierover snel geïnformeerd worden.

Schademeldingen aan landbouwhuisdieren komen voornamelijk binnen via BIJ12. Wanneer de schade vermoedelijk veroorzaakt is door een wolf, schakelt BIJ12 met het wolvenmeldpunt en de betreffende provincie. Een melder kan zelfstandig besluiten om zijn waarneming door te geven aan andere organisaties zoals provincie, gemeente, politie, dierenambulance, of via landbouworganisaties, faunabeheereenheid of natuurorganisaties (boswachters). Het is van belang dat deze meldingen ook bij het centrale wolvenmeldpunt terecht komen om een totaaloverzicht te behouden en betrokken partijen snel te kunnen informeren op basis van betrouwbare informatie.

De eerste stap in het proces is een validatie van de gemelde waarneming. We hoeven daarbij niet te wachten op definitieve DNA-analyse. Als het zeer aannemelijk is op basis van 'expert-judgement' dat er een wolf actief is in een gebied, moet er direct gehandeld worden en belanghebbende partijen geïnformeerd worden. Met name natuur- en landbouworganisaties, gemeenten en veiligheidsorganisatie moeten als eerste ingelicht worden. Deze partijen informeren op hun beurt de eigen achterban en dierhouders in het gebied. De snelste en meest praktische manier om elkaar te informeren is telefonisch, via de aangewezen contactpersonen van betreffende organisaties.

Als er een kans bestaat op wolventoerisme, is het van belang om Handhaving te informeren om stand-by te staan. Via social media kan een wolf-waarneming veel mensen op de been brengen. Het risico bestaat dat mensen naar het gebied komen om de wolf te zien, filmen of fotograferen (wolventoerisme). Dit heeft het risico in zich dat de wolf wordt opgejaagd of ingesloten raakt. Een vluchtende wolf kan daardoor inschattingfouten maken, bijvoorbeeld bij het oversteken van een drukke verkeersweg, of een ongewenste route kiezen, bijvoorbeeld richting bebouwde kom. Ook ontstaan op social media soms oproepen voor klopjachten. Via de veiligheidsregio's dienen handhavers hierop toe te zien. Bij waarnemingen die overdag binnen de bebouwde kom plaatsvinden, is het zaak dat de provincie samen met de gemeente een crisisteam instelt. Daaraan nemen deel: de burgemeester, de gedeputeerde en de voorzitter van de veiligheidsregio. Zij laten zich inhoudelijk ondersteunen door tenminste de dossierhouder van provincie, een deskundige van Wolven in

Nederland en de coördinator handhaving. Indien een wolf in het meest uitzonderlijke geval agressief gedrag vertoont naar mensen, kan een burgemeester in een acute situatie opdracht geven tot ingrijpen.

Het volgende protocol 'Wolven-alert' voorziet in een getrapte communicatielijn om belanghebbende organisaties snel van informatie te voorzien:

Nadat de melding van een zwervende wolf gevalideerd is door een ter zake deskundige, wordt de provincie geïnformeerd. De provincie heeft een coördinerende taak en informeert in willekeurige volgorde de volgende partijen:

1. Betreffende gemeente en veiligheidsregio, deze beantwoorden vragen vanuit de samenleving en sturen handhaving aan, zien toe op (voorkomen van) wolventoerisme;
2. ZLTO, de dossierhouder informeert lokale afdelingen, adviseert dierhouders om dieren op te hokken of anderszins te beschermen;
3. Terreinbeherende organisaties, deze informeren hun boswachters en beantwoorden vragen vanuit de samenleving;
4. Platform kleinschalige schaphouders en Vereniging van gescheperde schapen, deze informeren eigen achterban en adviseren om dieren op te hokken of anderszins te beschermen;
5. Faunabeheereenheid, deze informeert WBE's (lokale jagers) met de vraag om waarnemingen door te geven aan het wolvenmeldpunt;
6. Wolven in Nederland, staat bij met inhoudelijk advies en informeert vrijwilligers over monitoring en hulp in het veld.

De partijen houden nauw contact met elkaar over de aanwezige wolf en belangrijke zaken zoals:

- informeren van belanghebbende partijen,
- afstemmen met deskundigen over aanpak,
- coördinatie bescherming vee in het gebied,
- persvragen en media-aandacht,
- politieke en bestuurlijke kwesties,
- beschikbaar stellen nood-rasters in het gebied,
- inschakelen van vrijwilligers en monitoring,
- constateren als de wolf is vertrokken.

De provincie stelt in het geval van een zwervende wolf stroomnetten beschikbaar. Deze kunnen tijdelijk ingezet worden om landbouwhuisdieren te beschermen, zolang de wolf in het gebied aanwezig is of totdat de dierhouder zelf een oplossing gevonden heeft. De noodsets dienen door de dierhouder aangevraagd te worden bij de provincie en kunnen daarna opgehaald worden bij een leverancier. Vrijwilligers en partijen als Wolf Fencing Nederland en Wolf Fencing België kunnen, indien gewenst, helpen de stroomnetten te plaatsen en te adviseren over de opstelling. Voor een snellere uitlevering van noodsets is het verstandig om, in tegenstelling tot de huidige situatie, op meerdere plekken in Brabant deze 24/7 beschikbaar te hebben. Daarvoor moeten er verdeeld over de provincie meerdere uitgiftepunten beschikbaar komen. Organisatie, opslag en beheer kan het beste lokaal georganiseerd worden. Misschien willen lokale agrarische natuurverenigingen of ZLTO-afdelingen met opslagruimte daar een rol in spelen. Het is de bedoeling dat de stroomnetten na gebruik weer netjes worden ingeleverd bij het uitgiftepunt. De netten kunnen bewaard worden en opnieuw ingezet tijdens een noodsituatie. Om dierhouders goed te informeren zullen informatieve stalkaarten ontwikkeld worden. Op de stalkaarten staan adviezen die de dierhouder kan opvolgen in het geval van een zwervende wolf. Ook staan op de stalkaarten telefoonnummers van organisaties en adviseurs die men kan bellen bij een aanval of schade. Het protocol voor het wolven-alert en bijkomende taken en verantwoordelijkheden dient verder uitgewerkt te worden in een draaiboek.

Advies 18

De commissie adviseert om het protocol voor het 'wolven-alert' verder uit te werken in een concreet draaiboek zodat alle partijen weten wie waarvoor en wanneer verantwoordelijk is.

Advies 19

De distributie van noodnetten dient vanuit meerdere uitgiftepunten in de provincie georganiseerd te worden om snel hulp te kunnen bieden in het geval van een zwervende wolf. Om aan de behoefte van informatie bij dierhouders te voldoen, kunnen stalkaarten ontwikkeld worden.

10.

Actieve en passieve monitoring

Een actueel beeld van het aantal aanwezige wolven in Brabant is belangrijk om probleemsituaties snel te signaleren. Met actieve en passieve monitoring houden we deze ontwikkeling en verspreiding van wolven bij.

Opgeleide vrijwilligers zoeken actief naar sporen van de wolf GW1625m. Ze hangen wildcamera's op en zoeken onder meer naar prenten, keutels, haren, loopsporen, prooiresten. De gevonden sporen worden verzameld, geanalyseerd en vastgelegd in een database die is ondergebracht bij het Wolvenmeldpunt. Deze actieve monitoring geeft een beeld hoe de wolf het leefgebied gebruikt, en of zich mogelijk nieuwe wolven aandienen. Vrijwilligers dienen hiertoe wel vooraf toestemming te hebben van terreinbeherende organisaties of grondeigenaren om zich buiten de openbare paden te begeven om eventueel sporen te verzamelen of wildcamera's op te hangen. Hierover moeten goede afspraken gemaakt te worden.

Passieve monitoring betreft alle anderen waarnemingen en meldingen die binnenkomen bij het Wolvenmeldpunt. Dit betreffen vaak meldingen van wandelaars, bewoners, natuurliefhebbers etc. die menen een wolf of spoor daarvan te hebben gezien. Deze waarnemingen worden beoordeeld door deskundigen, gevalideerd en geregistreerd. Bij een serieuze melding wordt contact gezocht met de melder. Tot slot worden aanvallen op vee, gemeld door dierhouders, onderzocht en geregistreerd. Dit gebeurt in opdracht van BIJ12 door ingehuurde en opgeleide taxateurs. De taxateur neemt binnen 24 uur de schade op en verzamelt DNA via achtergebleven speeksel van de wolf op het kadaver. Het verzamelde DNA wordt door het genetisch laboratorium van WENR (Wageningen) geanalyseerd. En waar mogelijk wordt daarmee aangetoond of het schaap aangevallen is door een wolf, hond, vos of anderszins. Naast monsternamen maakt de taxateur ook rapport op van de situatie. Om de herkomst van de wolf te herleiden op basis van het DNA, wordt samengewerkt met de internationale database Senckenberg (Duitsland). Documentatie van schade en monitoring vindt plaats volgens vastgestelde protocollen die zijn opgenomen in de bijlagen van het Interprovinciaal Wolvenplan. De schadehouder heeft er baat bij dat dit proces vlot verloopt.

Naast actieve en passieve monitoring kennen we ook maatregel-monitoring die zich richt op de werking en effectiviteit van getroffen maatregelen. Deze monitoring zou bijvoorbeeld uitsluitend kunnen geven over hoe een wolf erin slaagt om beschermde schapen te doden. Deze monitoring vindt plaats onder verantwoordelijkheid van de provincie, in afstemming met deskundigen en gebiedspartijen. Het gebiedsoverleg De Groote Heide is hiervoor het aangewezen overleg om lokale informatie en ervaringen op te halen en te delen.

Het is van belang dat alle betrokken partijen een goed beeld krijgen van de mogelijkheden en beperkingen van de te monitoren maatregelen. Transparante informatievoorziening is daarvoor van belang. Als de monitoringsresultaten daartoe aanleiding geven, kan de commissie adviseren om het beleid en/of de maatregelen aan te passen of bij te sturen. Het uitgangspunt van de commissie is dat de bescherming van (landbouw)huisdieren en wolven twee zijden van dezelfde medaille zijn. Dit betekent dat we zowel de monitoring op de preventieve maatregelen en hun eigenaren als op de wolven zelf dienen te richten. Bij schaphouders kan dit gevoelig liggen en voelen als controle. Het is daarom van belang om de monitoring van maatregelen objectief uit te voeren. Het delen van monitoringsdata is ook onderdeel van transparante informatievoorziening, waarbij we moeten voorkomen dat exacte verblijfplaatsen van de wolf publiekelijk bekend worden.

Vrijwilliger van het Wolvenmeldpunt voert monitoring-onderzoek uit (Foto: 5.1.2.e)

Advies 20

De commissie vindt actieve en passieve monitoring en transparante informatievoorziening vanuit alle partijen belangrijk. Enkel op basis van feitelijke informatie kan de commissie adviseren of maatregelen en beleid bijgestuurd dienen te worden.

11.

Communicatie

Het primaire doel van de communicatie is om meer bekendheid te geven aan het belang en de aanwezigheid van de wolf, wat dit betekent, en waarom preventieve maatregelen nodig zijn. Daarnaast kan communicatie helpen om de tegenstellingen tussen voor- en tegenstanders van de wolf te helpen overbruggen.

Communicatie moet ervoor zorgen dat inwoners van Brabant worden voorzien van eenduidige, heldere en feitelijke berichtgeving. Het is van groot belang dat iedereen volledig geïnformeerd kan zijn over het beleid, de beleidsmaatregelen, de (technische) mogelijkheden van preventieve maatregelen, de effecten van de maatregelen, actuele inzichten over de wolf en toekomstige ontwikkelingen. Ook recreanten en gebruikers van het leefgebied moeten geïnformeerd worden over de aanwezigheid van de wolf en wat men wel of niet moet doen wanneer men een wolf ziet.

De communicatie dient neutraal en zonder specifiek richtingsprofiel te worden gepositioneerd op basis van feiten en niet vanuit emoties. Communicatie dient meer te zijn dan informeren en dus tweezijdig te zijn, vanuit en tussen alle betrokken partijen. Communicatie moet dus niet eenzijdig van overheid naar inwoners zijn, maar ook van dierhouders naar overheid en tussen belanghebbende partijen onderling. Dit dient ook gefaciliteerd te worden. Onderstaand de elementen die de commissie van belang acht. Een communicatiedeskundige inbreng zal zeker nog tot nieuwe en betere inzichten op communicatiegebied leiden.

Algemene boodschap

Een wolf is belangrijk voor een gezonde biodiversiteit maar kan ook schade veroorzaken aan onbeschermde landbouwhuisdieren. In 2020 heeft zich in het gebied de Groote Heide een wolf gevestigd. Daarnaast bezoeken ook zwervende wolven zo nu en dan Brabant. Belanghebbende partijen werken samen om wolven én landbouwhuisdieren te beschermen door het stimuleren van preventieve maatregelen. Hiermee wordt schade aan gehouden dieren en probleemsituaties met wolven voorkomen. De provincie ondersteunt en stimuleert hierbij vanuit haar verantwoordelijkheid voor het wolvenbeleid en om het samenleven met wolven te bevorderen. De commissie heeft hiervoor de volgende kernboodschappen geformuleerd:

Kernboodschap 1: De wolf als soort is terug in Nederland en zal hier blijven

Kernboodschap 2: Preventieve maatregelen voorkomen schade bij mens en dier

Kernboodschap 3: Samenleven met de wolf vraagt vooral inzet van dierhouders, maar zij staan er niet alleen voor.

Doelgroepen

- Algemeen Brabanders (algemene kennis over belang van de wolf)
- Bewoners uit de omgeving van de gevestigde wolf (omgangsvormen)
- Houders van landbouwhuisdieren (preventieve maatregelen)
- Recreanten en gebruikers van het gebied, inclusief hondenbezitters (omgangsvormen)
- Terreinbeheerders, jagers, BOA's (ondersteuning bij beantwoording van vragen)
- Bestuurders van gemeenten waar de wolf zich gevestigd heeft (bestuurlijke informatie, belang enz.)

Acties/activiteiten

- Voorlichting en educatie: (draaiboek voor) Webinars en bijeenkomsten. Laagdrempelig en gericht op inwoners met beperkte kennis van de wolf.
- Eén-loket-functie: een speciale wolvenadviseur. Deze reageert op vragen/meldingen, maar werkt ook preventief door het geven van voorlichting en ondersteunt bij subsidieaanvragen.
- Handreiking voor beheerders in gebieden met de gevestigde wolf.
- Gereedchapskist met communicatiemiddelen: website, flyer (verspreiden bij campings, natuurpoorten, maneges, gemeentes, VVV), voorlichtingsbijeenkomsten, artikelen in dagbladen en huis-aan-huisbladen etc.

Advies 21

De wolven adviescommissie adviseert de provincie Noord-Brabant om een communicatieplan over de wolf op te stellen en voldoende budget en capaciteit beschikbaar te stellen voor het uitvoeren ervan. Een belangrijk onderdeel van dit communicatieplan is de gereedchapskist met verschillende communicatiemiddelen waarvan belanghebbende partijen gebruik kunnen maken. Door het aanbieden van een breed scala aan specifieke communicatie-uitingen hoeven de diverse partijen niet zelf het wiel uit te vinden en wordt een eenduidige boodschap naar buiten gebracht.

Advies 22

De commissie vindt het belangrijk om blijvend met dierhouders, terreineigenaren, provincie, gemeenten en andere betrokken partijen in gesprek te blijven over de wolf. Voortschrijdende inzichten en ontwikkelingen kunnen aanleiding geven tot nadere advisering aan het college van GS. Ook adviseert de commissie om naar aanleiding van bijgaand plan een uitvoeringsprogramma op te stellen, waarin concrete adviezen verder worden uitgewerkt samen met betrokken partijen. Gezien deze nazorg is het advies om de aanstelling van de commissie met een jaar te verlengen.

12.

Een toekomst met de wolf

De terugkeer van de wolf stelt de samenleving voor nieuwe uitdagingen. Enerzijds wordt zijn komst begroet en geeft zijn terugkeer vertrouwen in het herstel van de natuur. Anderzijds zijn er zorgen over de risico's voor landbouwhuisdieren. Ook bestaan er gevoelens van angst bij inwoners en recreanten over de wolf. 'Kan ik mijn hondje nog veilig uitlaten in het bos?' De wolf roept maatschappelijke vragen op over bescherming van mens en dier, de ontwikkeling van de wolvenpopulatie en de omgang met de wolf als nieuwe soort voor Brabant.

Uit onderzoek blijkt dat de meeste Nederlanders een positieve houding hebben ten opzichte van de wolf. Uit hetzelfde onderzoek blijkt ook dat het merendeel van de bevolking vindt dat dierhouders door de overheid ondersteund dienen te worden bij het voorkomen en vergoeden van schade. Veel dierhouders in het buitengebied zijn niet zozeer tegen de wolf, maar willen er geen schade en gedoe van ondervinden. Het vraagt om aanpassingen, extra werkzaamheden en maatregelen waar niet alle dierhouders op voorbereid zijn. Na een aanval op landbouwhuisdieren is de primaire reactie vaak dat de wolf weg moet, desnoods door afschot. We weten inmiddels dat dit wettelijk niet zondermeer kan en ook niet in alle gevallen tot een oplossing leidt. De terugkeer van de wolf is een gegeven en de soort zal niet meer verdwijnen uit Nederland. De vraag zou daarom misschien wel moeten zijn: hoeveel ruimte bieden we aan de wolf in Brabant en wat is daar voor nodig?

We zijn het erover eens dat niemand belang heeft bij schade die veroorzaakt wordt door een wolf. De dierhouders en zijn dieren niet, maar ook terreinbeheerders, grondeigenaren, natuurbeschermers, burgers en overheden niet. Maar vooral de wolf zelf niet, want met schade neemt het draagvlak voor de wolf af. We gaan ervan uit dat het omgekeerde ook geldt; het voorkomen van schade draagt bij aan meer acceptatie voor de wolf in Brabant. De commissieleden hopen met dit Brabantse wolvenplan, vanuit een gezamenlijke aanpak een bijdrage te leveren aan schadepreventie. Als het ergens kan, dan is het in Brabant.

Wolfwerend hekwerk bij schaapskooi (Foto: 5.1.2.e)

5.1.2.e

5.1.2.e

Referenties

- Interprovinciaal Wolvenplan, in opdracht van Interprovinciaal overleg (IPO) - Bestuurlijke Adviescommissie Vitaal Platteland (BACVP), IPO-werkgroep Lupus en vastgesteld door het IPO-bestuur (januari 2019)
- Gebiedsgericht preventieplan wolvenschade Veluwe, gebiedscommissie Gelderland (Mei 2020)
- De Wolf terug in Nederland, een factfinding studie, Wageningen Environmental Research, Jansman, H. et al., (september 2021)
- De juridische bescherming van de wolf in Nederland en in een aantal andere Europese landen; een juridisch onderzoek Boerema, Mr. Drs. L et al. (september 2021)
- Brochure Bescherming-van-vee-tegen-wolven BIJ12, ARK Natuurontwikkeling & Van Bommel Faunawerk (2017)
- Adviesrapport Wolf in de Groote Heide, Stef Gielen, stagiair ZLTO (juli 2021)
- Living in a multispecies landscape: An exploration of sheep farmers' perceptions and experiences of human-wolf coexistence in the Netherlands, Paul Happel (2021)

Deelnemers aan de adviescommissie Schadepreventie wolven in Brabant:

- 5.1.2.e voorzitter
- 5.1.2.e secretaris, namens de provincie Noord-Brabant
- 5.1.2.e notulist namens de provincie Noord-Brabant
- 5.1.2.e namens de Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland, vakgroep schapenhouderij (LTO)
- 5.1.2.e namens de Vereniging Gescheperde Schaapskudden Nederland (VGSN)
- 5.1.2.e namens de Zoogdierverseniging
- 5.1.2.e namens BPG Vereniging landelijk Brabant
- 5.1.2.e namens de Zuidelijke Land- en Tuinbouworganisatie (ZLTO)
- 5.1.2.e namens de Stichting platform Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders (KSG)
- 5.1.2.e namens de stichting Faunabeheereenheid Noord-Brabant (FBE)
- 5.1.2.e namens gemeente Heeze-Leende
- 5.1.2.e namens de terreinbeherende organisaties (TBO's)

